

Ալբերտ Ա. Մակարյան
Բանսա. գիտ. դոկտոր
Սվետլանա Ռ. Խումանյան

ԷԼԶԻՆ ԳՐՈՍՔԼՈՌԻՍԸ ԵՎ ԻՐ «ԱՐԱՐԱՏ» ՎԵՊԸ

20-րդ դարասկզբի Հայաստանը ամերիկացի գրողի աչքերով*

«Եվ ուսերին մի գաձած, փոքր Արարատ անունվ հայտնի կատար շալակած՝ երկնակամարում ձախրում է Արարատի հզոր գագաթն այնքան հստակ, որ մարդկային երևակայությունը լցվում է անպարփակ տարածության սարսուռով, իավերժական ճյունով պճնված կնճռապատ, միայնակ զմբեթ՝ ձերմակ, ինչպես ծերունու գլուխ, իմաստությունից ու կենսափորձից զառամած, ամպի քուաները լուսապսակի պես ճակատին՝ աստվածային խաղաղության և ըմբռնման լուս վկա»¹:

Էլզին Գրոսքլորուս

Մուտք

Էլզին Գրոսքլորուսի (1899–1983) առաջին վեպը լույս է տեսել 1937-ին, իսկ «Արարատը»՝ 1939-ին՝ երկրորդ աշխարհամարտի բռնկումից ընդամենը մեկ շաբաթ առաջ: Դա մի ժամանակաշրջան էր, որը համընկավ ամերիկյան գրականության աննախադեպ վերելքի հետ:

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 19.02.2013:

1 Գրոսքլորուս Է., Արարատ, անգլ. թարգմ.՝ Ս. Թումանյանի, Եր., «Հայաստան» հրատ., 2005, էջ 144: Այսուհետև այս հրատարակությունից կատարվող մեջերումների էջերը կսշվեն շարադրանքում փակագծի մեջ: Խսկ ինչ վերաբերում է «Վէմ»-ի նախորդ համարի «Ազդ»-ում գործածված՝ Գրոսքլորուսի անվան Էլզին ծկնն, ապա Էլզին-Էլզին՝ հայերեն տառադարձության փոփոխակներից երկուսն էլ ընդունելի են, ուստիև մինչ այժմ նպատակահարմար է գտնվել օգտագործել առաջինը, սակայն բոլորովին վերջերս գրողի չորս դուստրերից մեկի՝ Հիլդեգարդ Բրենդը Գրոսքլորուսի հետ մեր խորհրդակցությունից պարզվեց, որ թերևս ավելի հարազատ է պահպանել անգլերեն հնչողության տարրերակը՝ Էլզին:

Տվյալ դարաշրջանում գրական ասպարեզ իշած ամերիկյան գրողների երիտասարդ սերնդի գաղափարախոսության հիմքում ընկած էին 1920-ականների իրապաշտական ավանդույթները: Նրանց ստեղծագործությունների հիմնական աղբյուրը էր ներևու Հեմինգվուեյի, Զոն Դու Պասուսի, Վիլյամ Ֆոլքների, Թոմաս Վուլֆի, Շերվուդ Անդերսոնի և Զոն Օ՛Հարայի գրական ժառանգությունն էր: Նորերից ամենաավագը՝ Վիլյամ Բերրոուզը, ստեղծագործել էր դեռևս մինչպատերազմյան շրջանում, իսկ ամենաերիտասարդներից մեկը՝ Նորման Քինգսվիլ Մեյլերը, իր առաջին գիրքը հրատարակել էր 1948-ին: Ժամանակային առումով իրարից զգալիորեն հեռու գտնվող այս և մյուս գրողները ներկայացնում էին 20-րդ դարի իրապաշտների երկրորդ սերունդը, որը երիտասարդ տարիքից քաջածանոթ էր ավագների երկերին: Նրանք փաստորեն սկսել էին այնտեղից, որտեղ ավարտել էին Հեմինգվուեյն ու նրա սերունդը:

Նորերը տեսդագին փնտրությունների մեջ հայտնաբերում էին որոնվածը՝ արդիականությանը համահունչ լեզվաոճական արտահայտչականություն, որոշակի ենթատեսատ պարունակող հակիրծ և հաճախ հստակ չձևակերպված շարադրանք, ավելորդություններից զերծ պատում, հեղինակային մի տեսակ մեկուսացվածություն, զգացական մեկնաբանության ու զգացմունքայնության ակնհայտ բացակայություն... Վիլյամ Բերրոուզ, Զեյմս Զոնս, Զոն Ավիդայք, Զոն Ռույլեր, Թենեսի Ուիլյամս, Վրթուր Միլեր, Վիլյամ Սթայրոն, Զերու Դեյվիդ Սելինչեր, Նորման Մեյլեր՝ ահա ամերիկացի գրողներից մի համատեղություն, որն իր հայտնագործության ամենամեծ արգասիքը՝ էքզիստենցիալիզմը, դարձրեց գրական ժանաչված ու առաջնային հոսանք՝ բավական տարբեր եվրոպականից:

Էլջին Գրոսթլոուսը ևս, շահեկան լիցքեր ստանալով նախորդ շրջանի արդեն դասական համարվող հայրենակիցներից, իր սերնդակիցների հետ մշակում էր զեղագիտական ինքնատիպ հայեցակարգ, որոնում արժեքարանական նոր համակարգ... Ճիշտ է, նա վերոհիշյալներին անվիճելիորեն զիջում էր գրական վաստակով ու տարերբով, չուներ նրանց բացառիկ կենսազգացողությունն ու կերպավորման բարձր արվեստը, բայց և այնպես անպայման տաղանդավոր մտածող էր, որի ստեղծած գրական արժեքներն այսօր էլ ուշարժան են ու գրավիչ համայն մարդկության և նվիրական՝ հատկապես հայոց համար: Այն, հատկապես մեզ համար, քանի որ յուրովի լրացնում են ամերիկացի գրողների՝ Հայոց եղենապատումին նվիրված ազդեցիկ էջերը²:

Դրա պերճախոս վկայություններից է այն իրողությունը, որ Էլջին Գրոսթլոուսի «Արարատ» վեպը զարմանալի եռանդով ու արագությամբ

2 Այս տեսակետից հատկապես հիշատակելի են Էռնեստ Հեմինգվուեյի «Զմյուսիայի ավին» ու «Վիլյամնաշարոյի ձյուները» պատմվածքները, Զոն Դու Պասուսի «Վրեսեյան ձեպրնթաց», Արթուր Քոնսթլերի «Աստեսանելի գրությունը» և «Կարոտի դարձ», Հենրի Միլերի «Սարուսի արձանը» և «Կարմիր խաչելությունը», Էլիյա Կազանի «Ամերիկա, Ամերիկա», ինչպես նաև Վիլյամ Սթայրոնի «Հայաստանից Անդրանիկը», «Հայն ու հայր», «Երիտասարդ քաջ մարդը շարժվող ճոճաձողի վրա», «70.000 ասրդի» երկերը, Լևոն-Զավեն Սյուրմեյանի «Ձեզ եմ դիմում, տիկնայք և պարոնայք», Սայրլ Արենի «Ուղևորություն դեպի Արարատ», Փիթեր Նաջարյանի «Ծովարություններ» ու «Հիշողության դուստրերը» և Փիթեր Բալարյանի «Ճակատագրի սև շոնը» վեպերը:

մեկ տարվա ընթացքում թարգմանվեց ու հրատարակվեց շվեդերեն³: Դա 1940 թվականին էր՝ Երկրորդ աշխարհամարտի խառնակ օրերին: Ու թեև աշխարհն ուներ բազմաթիվ հոգսեր, Գրոսքլոուսի վեպը մարդկությանը կարծես նորից էր հիշեցնում Հայոց Մեծ եղեռնի սարսափներն ու զգուշացնում հետագա ոճրագործությունների ծանր հետևանքների մասին: «Հայաստան անունը ընդմիշտ կմնա մեր հիշողության մեջ: Այդ անունը դարձել է սարսափների խորհրդանշից, հիշողություն այնպիսի ոճիրների, որոնց աշխարհը չէր տեսել Քրիստոնությունից ի վեր: Մի երկիր, որը ողողվեց հայ ժողովրդի արյունով»⁴, – ժամանակին անկեղծարար գրել էր համբավավոր «Սանկեստեր գարդիան» պարբերականը: Իսկ Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հեսրի Մորգենթաուն հայտարարել է, «Ես միանգամայն վստահ եմ, որ մարդկության պատմության մեջ երբևէ չի կատարվել նման ոճրագործություն: Անցյալի բարբարոսություններն ու ոճիրներն աննշան են թվում 1915 թվականի ցեղասպանության համեմատությամբ»⁵:

1. Էլջին Գրոսքլոուսի կյանքի ուրվագիծը

Էլջին Գրոսքլոուսը ծնվել է ԱՄՆ Օքլահոմա նահանգի Վոքումիս քաղաքում 1899-ի նոյեմբերի 25-ին Քլարենս և Դելտա (Ուիշարդ) Գրոսքլոուսների ընտանիքում⁶: Լինելով հինգ զավակներից ամենաավագը՝ վաղ տարիքից երազել է դառնալ գրող և 1916-ին ընդունվել է Օքլահոմայի համալսարան, որն ավարտել է 1920-ին՝ սոցիոլոգիայի բակալավրի աստիճանով:

1920-ից մինչև 1922-ը դասավանդել է Իրանի Թավրիզ քաղաքի պրեսիտերիանական միսիոներական ավագ դպրոցում՝ միաժամանակ ստանձնելով «Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտեի»

3 Տե՛ս **Groseclose E.**, Ararat, Till Svenska av Josef G. Jonsson, Fahlcrantz & Gummelius, Stockholm, 1940, 509 թ.

«Արարատ» վեպի՝ շվեդերենով հրատարակության առիթով հայտնի է հետևյալ հուգիչ պատմությունը: Հալեպի Հովի. Արեյան թատրոնի դերասան Սարգիս Զեյթոնցյանը, Սոռկինլիմի Գյորեթրորգ գրադարանի քարտադարանում՝ 1970-ականներին տեսնելով «Արարատ» վերնագրով շվեդերեն գիրը (509 էջ), պատվիրում ու սկսում է անհագործն կարդալ: Նա ժամանակի սրույյան պատճառով չի հասցում ավարտել գիրը և դիմում է գրադարանի անձնակազմի համար աներևակայելի ու իր բնույթին անհարիր մի արարքի՝ գողանում է գիրը: Ս. Զեյթոնցյանն այսուհետև երկար ժամանակ փորձում է գտնել վեպի բնագիրը, բայց ապարդյուն: Եվ նա անում է երկրորդ աներևակայելի քայլը. Վեպը շվեդերենից թարգմանում է անգլերենի, ապա անգլերենից՝ հայերենի: Այսուհետև հայերեն տարրերակը վերածում է հինգ արարվածով պիեսի՝ թատրոնում ներկայացնելու համար: Ինչ-ինչ պատճառներով դա նրան չի հաջողվում: 2005-ին Երևանում «Արարատի» հայերենով լույսընճարումից մի քանի ամիս անց, վեպի շվեդերեն թարգմանությունը Ս. Զեյթոնցյանի անգլերեն և հայերեն տարրերակների հետ միասին վերջինս կնոց եղայրը հանձնել է ինձ ու պատմել «Արարատ» վեպի վերոբերյալ ողիսականը (Ս. Թումանյան):

4 “**Manchester Guardian**”, Manchester, 1916, December, p. 4.

5 **Morgenthau H.**, Ambassador Morgenthau's story, Garden City, New York, 1918, p. 321-322 (Published in Britain as Secrets of the Bosphorus).

6 Է. Գրոսքլոուսի մասին կենսագրական տվյալները քաղվել են տարբեր աղյուրներից: Տե՛ս **Warfel R. Harry**, “American Novelists of Today”, 1951, socialarchive.iath.virginia.edu/xtf/view?...groseclose-elgin-earl-1899. Որոշ մանրամասներ էլ մեզ հաղորդել է գրողի դուստրը՝ Հիլենքարդ Բրենդը Գրոսքլոուսը:

պարսկական բաժնի քարտուղարի պաշտոնը: Մինչ Գրոսբլոուսը մանկավարժի խաղաղ կյանքով ապրում էր միսիոներական դպրոցում, թավ-րիզում սկսվում է մեծ խոռվություն, և մի ամրոջ շարաթ քաղաքը հայտնվում է պաշարված վիճակում: Հետավոր օրերի այդ իրադարձությունները հետագայում իրենց գեղարվեստական ազդեցիկ մարմնավորումը գտան նրա «Կարմելիտը» վեպում⁷:

Այսուհետև «Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտեի» հանձնարարությամբ Էլջին Գրոսբլոուսը մեկնում է Հայաստան և աշխատում Ալեքսանդրապոլի՝ Եղեռնից փրկված 25.000-ից ավելի որբ երեխաների համար բացված որբանոցներից մեկում: Սակայն բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո Ասդրկովկասում ստեղծված նորանկախ հանրապետությունները շուտով տապալվում են, և հաստատվում է խորհրդային իշխանությունը, որը զանգվածային բանտարկություններով ու գնդակահարություններով չեղոքացնում էր ցանկացած ընդդիմություն: Նորաստեղծ սովետները հատկապես կասկածանքով էին վերաբերվում բարեգործական կազմակերպություններին՝ դրանք համարելով ամերիկյան իմպերիալիզմի գործիքներ: Զանազան բռնություններից հիասթափված՝ Էլջին Գրոսբլոուսը 1921-ին որոշում է վերադառնալ հայրենիք, սակայն տունդարձի ճանապարհին նրան խուզարկում են Բաթումի մաքսատանը և մոտը «կասկածելի» փաստաթուղթ՝ կյանքի ապահովագրման վկայական (life insurance policy)⁸ գտնելով՝ ձերբակալում են, մեղադրում լրտեսության մեջ և ուղարկում Հայաստանի չեկայի բանտը: Այսօր արդեն դժվար է կոռահել, թե ինչպիսին կլիներ Գրոսբլոուսի ճակատագիրն այնտեղ արդյոք նա երբսէ դուրս կգա՞ր բանտից... եթե մի օր բանտախցի պատուհանից բակում չնկատեր մի ամերիկացու և չսուլեր ԱՄՆ-ի հիմնը՝ “The Star Spangled Banner”: Այս կերպ Հայաստանում ամերիկյան ներկայացուցիչներին հայտնի է դառնում, որ բանտում Ամերիկայի քաղաքացի է կալանված, և նրանց, ի վերջո, հաջողվում է Գրոսբլոուսին ազատել, ու վերջինս վերադառնում է Վաշինգտոն: Ի դեպ, բանտում հեղինակի անցկացրած ստվարի ամիսը պատկերավոր արտացոլում է գտել «Արարատ» վեպի «Բանտ» վերտառությամբ գլխում:

Բանտում ձեռք բերած կենսափորձն ակնհայտորեն թուլացրել էր միսիոներական առաքելության կարևորության վերաբերյալ երիտասարդի մարդասիրական պատկերացումները, և նա որոշում է շարունակել իր կիսատ կրթությունը Վաշինգտոնի համալսարանում, այս անգամ արդեն տնտեսագիտության բնագավառում: 1924-ին Գրոսբլոուսը հաջողությամբ ավարտում է համալսարանը՝ ստանալով սկզբում՝ մագիստրոսի, ապա՝ գիտությունների դոկտորի աստիճան (1928): Որպես ֆինանսիստ՝ ապագա վիպասանը պետական ծառայության է անցնում առևտրի դեպարտամենտում և մի քանի տարի աշխատում ուղղ Սթրիթում: 1927-ի հունիսի 25-ին ամուսնանում է Վաշինգտոնի հայտնի իրավաբաններից մեկի դստեր՝ Լուիս Վիլյամսի հետ: Ամուսնությունից հետո Գրոսբլոուսները

7 Stev Groseclose E., The Carmelite; New York; The Macmillan Company; 1955, 289 p.

8 Մաքսատանը “policy” («քաղաքականություն») բառը շփոթում են “police”-ի («ստիլանության») հետ:

տեղափոխվում են Նյու Յորք, ուր Էլզին աշխատում է նորաստեղծ «Fortune» ամսագրի ֆինանսական բաժնում որպես խմբագիր, ինչպես նաև բանկային գործ և տնտեսագիտություն է դասավանդում Նյու Յորքի Սիթի բոլեցում:

1932-ին Գրոսբլոուսերի ընտանիքը վերադառնում է հայրենի Օքլահումա, ուր Էլզինը դասավանդում է տեղի համալսարանում: 1934-ին լույս է տեսնում նրա առաջին գիրքը՝ «Դրամ: Մարդկային հակասությունները» (“Money: The Human Conflict”) վերնագրով: Այնուհետև՝ մեկ տարի անց՝ 1935-ին, Գրոսբլոուսը տեղափոխվում է Վաշինգտոն, ուր դաշնային հաղորդակցության միջոցների հանձնաժողովում (Federal Communications Commission) ստանձնում է ֆինանսիստի, ապա հարկային տեսչությունում տնտեսագետի պարտականությունները:

Վաշինգտոնում ապրելու տարիներին Գրոսբլոուս իրականացնում է գրող դառնալու իր վաղեմի երազանքը: 1937-ին լույս է տեսնում նրա գեղարվեստական առաջին գործը՝ «Պատվելի Էջի Ուիշարդի և նրա սպասավոր Ֆաթիի ճամփորդությունը Պարսկաստանով» (“The Persian Journey of the Rev. Ashley Wishard and His Servant Fathi”), իսկ երկու տարի անց՝ «Արարատ» վեպը: Բացի դրանցից՝ նա հրատարակում է նաև վեց վեպեր՝ «Հրեշը» (“The Firedrake”, 1942), «Սալահինի դաշույնը» (“The Scimitar of Saladin”, 1950), «Կարմելիտը» (“The Carmelite”, 1955), «Քայովան» (“The Kiowa”, 1978), «Օլիմպիա» (“Olympia”, 1980) և «Կոմանչների երկիրը» (“The Comanche Country”, 1982), որոնցից մի քանիսը, ցավոր, գեղարվեստի տեսակետից անկատար են և ունեն ստվերություն:

1935-ից մինչև կյանքի վերջը Էլզին Գրոսբլոուսը տիկնոց հետ հիմնականում ապրել է Վաշինգտոնում: Նրանք ունեցել են չորս դուստր: Վատակած գրողն ու հանրային-քաղաքական եռանդուն գործիչը վախճանվել է 1983-ին 84 տարեկան հասակում կաթվածից:

2. «Արարատ» վեպը և նրա խորհուրդը

1939-ի Ամերիկյան գրավաճառների մրցանակին (American Booksellers Award) արժանացել են երեք վեպեր՝ Ձնն Սթայնբերի “The Grapes of Wrath” («Յասման պտուղները») որպես լավագույն վեպ, Էլզին Գրոսբլոուսի «Արարատը» որպես «գրավաճառների հայտնագործություն» և Դալթոն Թրամբոյի “Johnny Got His Gun” («Ձոնին և իր ատրճանակը»)՝ որպես «ամենանքաղաքացի ստեղծագործություն»: «Արարատը» հեղինակին բերել է ևս երկու մրցանակ՝ National Book Award (1939) և Foundation for Literature Award (1940):

1939 և 1940 թվականներին ունեցած մեծ հաջողությունից հետո «Արարատը», սակայն, չի շարունակել գրավել այն ուշադրությունը, որը կարելի էր ակնկալել այդքան հեղինակավոր մրցանակների արժանացած երկի համար: Պատճառներից մեկը թերևս պատումի կառուցվածքային բարդությունն է և իրադարձություններին անտեղյակ ու անտարբեր ընթերցողի համար բավականին խճճված բովանդակությունը: Որոշ քննադատներ այն

համարել են փիլիսոփայական, իսկ Ուորըն Ֆրենչը՝ «սոցիալական վեպ»⁹: Բայց որովհետև նման բարդ հյուսվածքի թե՛ բովանդակությունը և թե՛ թեման ունեն համամարդկային նշանակություն, իսկ հայոց համար՝ անգնահատելի կարևորություն, վեպի գեղարվեստական արժանիքները վեր հանելու համար անհրաժեշտ է նրա կառուցվածքի մանրակրկիտ վերլուծություն: Հատկապես կարևոր է երեք բաղադրիչ մասերի հարաբերակցության՝ **բովանդակության, կերպարային համակարգի և բարոյախսության** մեկնությունը:

«Արարատ» վեպի բարձրացրած հիմնահարցը համահունչ էր ժամանակի եվրոպական ու ամերիկյան հասարակությանը հուզող խնդիրներին: Առաջին աշխարհամարտը ոչ միայն նյութական ավերածություններ ու մարդկային զոհեր պատճառեց, այլև հիմնովին շրջեց Երկրորդ համաշխարհայինի շեմին կանգնած մարդկության մտածողությունը: Գրականության ու արվեստի միջոցով մարդկությանը ծառայող մտավորականների համար առաջին հարթություն մղվեցին գոյարանական հիմնահարցերը. Է. Հեմինգուեյն ու Ս. Ֆիցգերալդը ստեղծեցին «կորուսալ սերնդի» իրենց պատկերասրահը, Վ. Ֆոլքների Յորնափառֆայում տեղի ունեցող դեպքերը գեղարվեստական գրականության էջերում հավերժացրին ամերիկյան Հարավի պատմությունը՝ ինչ ազնվականության և հողատիրության անկում ու քայրայում, անցյալի սխալների կրկնություն, վրիժառություն... Իրարից խիստ տարբեր այս հեղինակներին միավորում էր մարդկության գալիքի վերաբերյալ մտահոգությունը, որովհետև կարծես հասել էր այն ժամանակը, երբ մարդիկ հնձում էին այն, ինչ ցանել էին:

Էջին Գրուբլուսն «Արարատ» վեպում իր հերթին ակնկալել է իրեն և ժամանակակիցներին հուզող արդիական հարցերի պատասխանները՝ այն տարբերությամբ, որ նրանում պատկերվող գործողությունները ծավալվում են Ամերիկյան մայրցամաքի ծիշտ հակառակ կողմում, իսկ բովանդակությունն ընդգրկում է այնպիսի իրական դեպքեր, որոնք առաջին հայցքից թից ընդհանրություն ունեն ողջ մարդկությանը հուզող հիմնահարցերի հետ:

Վեպի նախաբանում հեղինակը նշում է, որ իր նպատակն է պարզել՝ ինչ ուժեր են օգնում անհատին փրկվելու, երբ հասարակության մեջ ստեղծվում է սահմանային այնպիսի իրադրություն, երբ կյանքը խժում է իր իսկ ստեղծածը, ջուրը բարձրանում է, ինչպես Նոյի օրերում, և հուսալընությունն ու քառորդ լցոնում են տիեզերքն ու մարդու սիրտը: 19-րդ դարի վերջին և հաջորդ դարի առաջին քառորդում աշխարհում ստեղծվել էր ինչն այդպիսի իրադրություն: Սակայն եթե համաշխարհային գրականության կողմից անվերապահորեն ընդունված, ձանաչված ու փառարանված գրողներն այդ հարցերի պատասխանները փնտրում էին իրենց հասարակությանը հուզող խնդիրների լուսարաման մեջ, ապա Գրուբլուսն ընտրում է աշխարհի համար «անկարևոր» մի ժողովրդի կյանքի մի փոքր հատվածը՝ մոտավորապես 28 տարի, և այն վարպետորեն միահյուսելով երկրագնդի տարբեր մասերում տեղի ունեցող մեծ ու փոքր իրադրություններին՝ ստեղծում է մի զարմանահրաշ պատում մարդ արարածի

⁹ French W., The Social Novel at the End of an Era; Southern Illinois University Press, 1966, p. 14.

անլուր տառապանքների, անօրինակ մաքառումների ու պայծառ երազ-ների մասին:

Նկարագրելով հայկական կոտորածների մի ցնցող տեսարան «կարմիր սուլթան» Աբդուլ Համիդ Երկրորդի օրոք և այնուհետև պատկերելով եղեռնապուրծ հայոց բեկորների հետագա ձակատագիրը Արևելյան Հայաստանում արձակագիրը հանրությանն է ներկայացնում մարդկության փրկության սեփական փիլիսոփայությունը, որի առանձին տարրեր այնուհետև որոշակի փոփոխություններով գեղարվեստական մարմնավորում են գտել նրա ստեղծած մյուս վեպերում: «Արարատը», սակայն, արժենորվում է հենց այն հանգամանքով, որ հանդիսանում է Է. Գրոսրդոուսի աշխարհայացքի ու գեղագիտական հայեցակարգի առավել ամբողջական ու ավարտուն արտահայտությունը:

Վեպում առկա են աշխարհաքաղաքական իրադարձությունների վավերական ու գեղարվեստական ինքնօրինակ հարաբերակցություն-ընդելուգումներ, որոնք էպիկական շունչ են հաղորդում հյուսվածքին: Երկը ներկայացնում է մի ամբողջ դարաշրջան՝ իր հասարակական-քաղաքական ամենատարրեր շերտերով ու շահախնդրություններով, իսկ վիպական գործողությունները ծավալվում են մերժ Արևմտյան Հայաստանում, մերթ Հայաստանի արևելյան հատվածում, մերթ Պարսկաստանում ու Ռուսաստանում, մերթ Վրաստանում կամ Բարբում: Բացի թուրքական յաթաղանից փրկված հայության հետ անմիջական կապ ունեցող քաղաքական իրավիճակի պատկերումից՝ հեղինակը նկարագրում է նաև ժամանակաշրջանի մեծ ու փոքր այն բոլոր իրադարձությունները, որոնք առաջին հայացքից, թվում է, կապ չունեն դիպաշարի հետ, սակայն, ի վերջո, վճռական ազդեցություն են թողնում վերապրած հայերի ձակատագի վրա: Այս հանգամանքը հաշվի առնելով է Ռուրըն Ֆրենչ «Արարատը» վերլուծել որպես «սոցիալական վեպ»՝ այդ եզրոն օգտագործելով նեղ իմաստով: «Սոցիալական վեպ» ասելով՝ նա նկատի ունի այնպիսի ստեղծագործություն, որն այնքան է կապված պատմական որևէ երևույթի հետ, որ անհրաժեշտ է պատմական իրադրության մանրամասն իմացություն՝ տվյալ երկը գնահատելու և հասկանալու համար: Ավելին, պատմական իրադրության պատկերման հետ միասին հեղինակն իր նյութն օգտագործում է, որպեսզի բացահայտի կամ բացատրի, թե ինչու են տեղի ունեցել այդ երևույթները¹⁰:

Ու. Ֆրենչը գտնում է, որ Է. Գրոսրդոուսի վեպում թուրքիայում և Ռուսաստանում 1895-1921 թվականներին ծավալված ոլորերգական իրադարձությունների նկարագրությունները հենց այն սոցիալական նախադրյալներն են, որոնք առաջ են բերել համաշխարհային երկու պատերազմները: Ըստ ամերիկացի գրականագետի՝ «Արարատի» հեղինակը գերազանց գիտակցել է, որ թուրքերի կողմից հայերի հալածանքներն ուղղակիորեն համեմատելի են Եվրոպայում ավելի մեծաքանակ ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ իրականացված քաղաքականությանը: Ու. Ֆրենչը հատկապես գնահատելի է համարում այն փաստը, որ Գրոսրդոուսը տարածաշրջանում կատարվող ողբերգական ու դրամատիկ իրա-

10 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7:

Դարձությունները նկարագրում է ոչ թե այստեղից-այնտեղից ձեռք բերած գիտական տվյալների հիման վրա, այլ ներկայացնում է ականատեսի հայացք, ականատես, որը դիտել և ուսումնապիրել է նրանց, ում նկարագրել է, նոյնիսկ տառապել նրանց ձեռքից¹¹:

Վեպում նկարագրվում են երևոյթների այսպիսի աստիճանական զարգացումներ, որոնք սկզբում հանգեցրին Առաջին աշխարհամարտին, ապա, քանի որ այդ երևոյթները ծնող պատճառները չվերացան, նաև՝ Երկրորդին: Այդ առումով վեպում քննարկվող քաղաքական իրավիճակի այլաբանական նշանակությունն այն է, որ հեղինակը, պատկերելով արևմտահայոց կյանքը սուլթան Համիդի օրոք, ապա Ռուսական հեղափոխության շեմին կանգնած Արևելյան Հայաստանում, բացահայտում է սոցիալական այն նախադրյալները, որոնք 20-րդ դարում առաջ բերեցին համաշխարհային երկու արհավիրք: Ու. Ֆրենչը տարօրինակ զուգադիպություն է համարում այն փաստը, որ «Արարատը» լրիս է տեսել 1939-ին՝ պատերազմի սկզբից մեկ շաբաթ առաջ, և այդ վեպն անվանում է «Ժամանակակից իմպերիալիզմի խամրափայլ դարաշրջանի լավագույն դամբանականը»¹²:

Պատումը ներկայացնում է մարդու համար կործանարար սահմանային երկու իրադարձություն՝ հայերի առաջին կոտորածները Ծովոքայում և բոլշևիկյան հեղաշրջումը Ռուսաստանում: Հեղինակը թեև գեղարվեստական մեծ վարպետությամբ նկարագրում է 1895-ի կոտորածի ընդամենը մեկ տեսարան, իսկ եղերական 1915 թվականի մասին ընդհանրապես չի հիշատակում, այնուամենայնիվ մանրամասնորեն ներկայացնում է այն քաղաքականությունը և մարտավարությունը, որը սուլթան Համիդը ժառանգություն էր թողել երիտրուրքերին, և աշխարհում տիրող քաղաքական ու սոցիալական այն նախադրյալները, որոնք թուրքերին հնարավորություն տվեցին իրականացնելու իրենց սարսափելի ծրագիրը: Այնպես որ, Էլջին Գրոսրլոուի «Արարատը» ֆրանց Վերֆելի «Միւսա լեռան քառասուն օրը» վեպից հետո հայերի կոտորածը նկարագրող երկրորդ ստեղծագործությունն է, որ պատկանում է օստարերկրացի վիշապանի գրչին: Այս տեսակետից հիշատակելի է Վիյամ Սարոյանի սեղմ, սակայն դիպուկ մի նկատում՝ արված Լևոն-Զավեն Սյուրմելյանի «Ձեզ եմ դիմում, տիկնայր և պարոնայր» (“I ask you, ladies and gentlemen”) վեպի առաջին հրատարակության առաջարանում: «Լևոն-Զավեն Սյուրմելյանը պատերազմական տարիների այն հայ երեխաներից է, ովքեր կարողացան մոլորեցնել թշնամուն ու չմեռնել: Այս երեխաների պատմությունն այժմ արդեն հայտնի է բոլորին: Ֆրանց Վերֆելը «Միւսա լեռան քառասուն օրում» ներկայացնում է այդ պատմության մի մասը, իսկ Էլջին Գրոսրլոուսն «Արարատում»՝ փոքր-ինչ ավելի ծավալուն հատվածը»¹³:

Ավելին, ամերիկացի գրողը մի քայլ առաջ է գնում. նա իր հերոսներից մեկին հասցնում է Բաքու՝ այդ կերպ նկարագրելով նաև հայերի ջարդը Բաքվում և ուղղակի կապ տեսնելով թուրքերի ու կովկասյան թարթարների՝

11 Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 147:

12 Նոյն տեղում, էջ 142:

13 **Surmellian Z.** Levon, “I ask you, ladies and gentlemen”, E. P. Dutton, 1945, p. 10.

հայերի նկատմամբ վարած քաղաքականության միջև:

Ժամանակաշրջանի երկրորդ կարևորագույն իրադարձության՝ ռուսական հեղափոխության, խորհրդային իրականության ու նրա անբաժանելի մաս կազմող դաժան բանտի յուրօրինակ նկարագրությամբ հեղինակն ընդլայնում է իր էպիկական ընդգրկման շրջանակները: Հայոց գոյատևման գաղտնիքը կապելով բոլշևիկյան հեղաշրջումից մազապուրծ **Պոլ Ստեփանովիչ Մարկովի** փրկության հետ՝ Գրոսրլոուս առաջարկում է փրկության մեկ ընդհանուր ձանապարհ բոլոր մահկանացուների համար՝ Աստծու կամքի ընդունումը:

Հայ ընթերցողին այս վեպն առաջին հայացքից կարող է տարօրինակ, անգամ անընդունելի թվալ, քանի որ գլխավոր հերոս **Ամովս Լայզլը**, որի միջոցով Գրոսրլոուսը ներկայացնում է իր փիլիսոփայությունը, միսիոներ է: Նրա նպատակը թուրքերին, իսկ իրականում՝ հայերին ավետարանչականություն քարոզելն է: Արձակագիրը, սակայն, ինչպես արդարացիորեն նկատել է Ու. Ֆրենչը, հրաժարվում է քրիստոնեությունը նույնացնել որևէ եկեղեցու հետ, ոչ էլ այն հակադրում է իսլամին: Ճիշտ հակառակը. նա պատկերում է մարդկության համար ընդհանուր մեկ Աստծու և մարդու փոխհարաբերությունները և այն ուղին, որով մարդը կարող է գնալ դեպի Աստված: Ու. Ֆրենչը նկատում է, որ Գրոսրլոուսի գեղարվեստական քարոզությունը ոչ թե փառաբանում է որևէ կրոնի գաղափարները, այլ այն իրողությունը, որ քրիստոնեությունն է առաջարկում խաղաղության և փրկության ձանապարհ¹⁴:

Հերոսների բնակության վայրերի անվանման հարցում գրողը դրսուրել է ստեղծագործական ազատ մոտեցում, որը բնավ չի նսեմացնում վեպի գեղարվեստական նշանակությունը: Այսպես, վիպական գործողությունները սկսում են ծավալել Թուրքիայի՝ խաղողի չքնաղ այգիներով բոլորված **Դիլիջան** քաղաքում: Կտորածից հետո հայերը շարժվում են դեպի հյուսիս, անցնում Արար գետն ու հայտնվում Կարս քաղաքից թիջ հեռու գտնվող Բարձան կոչվող դաշտավայրում՝ փոված թիբլիական լեռան դիմաց, որտեղից Մեծ ու Փոքր Մասիները երևում են գրեթե այնպես, ինչպես Արարատյան դաշտավայրից. մի քան, որ անհնար է:

Վիպական Դիլիջանն էլ ոչ մի կերպ չի կարելի նույնացնել ժամանակակից Դիլիջանի հետ: Այս **հայկական հավաքական քաղաք** է, որին հեղինակը վերագրել է պատմական այնպիսի տեղեկություններ, որոնք ցանկացել է հաղորդել ամերիկացի ընթերցողին: Բացի այդ Դիլիջանի՝ պայմանական տարածք լինելու փաստը պայմանավորված է նրանով, որ ամերիկացի գրողը հեշտացրել է իր գործը, քանի որ այլսա անհրաժեշտություն չկար նկարագրելու Հայաստանի տարածքն ամբողջությամբ. հեղինակային ասելիքն արդեն կարող էր կենտրոնանալ պատմական իրադարձությունների արտացոլման և ոչ թե հայկական բնանկարների մանրամասների նկարագրության վրա:

«Արարատ»-ում նկարագրված Կարսի որբանոցն ու զորանոցն իրականում գտնվել են Ալեքսանդրապոլ քաղաքում, որտեղ գրողը մի քանի ամիս

14 Stein French W., The Social Novel at the End of an Era; Southern Illinois University Press, 1966, p. 155.

աշխատել է: Մեզ թվում է՝ հեղինակը վիպական եզրափակիչ գործողությունների վայրն անվանել է Կարս զուտ այն պարզ պատճառով, որ Ալեքսանդրապոլ անունը երկար է, իսկ անգլերենում՝ նաև անբարեհունչ: Զանց առնելով այս անձտություններն ու **պայմանական տեղանունները՝** հայկական իրականության նկարագրությունն աչքի է ընկնում զարմանալի տիպականությամբ և հեղինակի խորքային գիտելիքների հարստությամբ: Հակված ենք ենթադրելու, որ Դիլիջանի ընտրությունը նույնպես պատահական չէ: Դիլիջան տեղանունը համարանական դաշտ է ստեղծում “*diligent*” բառի հետ, որը մատնանշում է նախ՝ տքնածան, կատարող (մարդկանց), ապա՝ ձգտող, համառ, անդուլ (գործողությունների) մասին: Ինչպես նկատում ենք, քաղաքի անվան «շեղումը» ինքնին անգլիախոս ընթերցողի համար բերում է իմաստարանական որոշակի ծանրաբեռնվածություն, մինչդեռ հայի գիտակցության մեջ Դիլիջանը «քացվում» է համարանական ամբողջովին այլ շղթայի մեջ (կանաչ քաղաք, գեղատեսիլ վայր, այգի-քաղաք, կանաչ Հայաստան և այլն):

Վեպի գեղարվեստական առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ հեղինակը կարծես չի շտապում գործողությունները հասցնել ավարտին կամ ինչ-որ որոշակի կետի: Գրականագիտության մեջ «գագաթնակետ» անվանվող հասկացությունը նաև կիրառում է յուրահատուկ ձևով. վեպն ունի ընդհանուր բարձրակետ. դա աշխարհում ստեղծված սահմանային իրադրությունն է, որը ներկայացվում է նախարանում: Այդ իրադրությունն ազդեցություն է թողնում առանձին մարդկանց ձակատագրերի վրա, և առանձին անհատների կյանքում առաջանում են գագաթնակետեր, որոնք հեղինակը պատկերում է որպես վեպի ընդհանուր բովանդակության հետ փիլիսոփայական ընդհանրություններ ունեցող գրեթե առանձին պատմություններ: Այսպես, մասնավոր գագաթնակետ է ստեղծվում Մարիամ Վերյանի կյանքում, որին կոտորածից փրկում է մեծահարուստ Միւրադ բեյը և նրան օթևան տրամադրում իր հարեմում: Գրությունը լիովին օգտագործում է ընձեռված հնարավորությունը և նկարագրում արևմտյան քաղաքակրթության համար խիստ օտար, բայց հրապուրիչ այս երևույթը հանգամանալի մանրամասներով (էջ 70-79): Հատկանշական է, որ այս հատվածում հեղինակը «մոռանում» է ակնարկել որևէ բացասական կողմ, ինչին հաճախ անդրադառնում է ավելի ուշ լույս տեսած «Կարմելիտը» վեպում և անխնա քննադատում «ծանոթություն Իրանին» ստեղծագործության մեջ՝ հարեմը համարելով հասարակության առանձընթացն արգելակող երևույթ: Առաջին անգամ անդրադառնուվ խոր արմատներ ունեցող մահմեդական այդ ավանդույթին՝ Միւրադ բեյի բազմանդամ հարեմը ներկայացվում է որպես բարոյապես ու տնտեսապես առողջ և կատարյալ մարմին: Իզուր չէ, որ գրաքննադատ Հարրի Հանսենն իր «Արարատ» հոդվածում մարդկային առարինի հարաբերություններ նկարագրող բազմաթիվ հատվածներից առանձնացրել է հենց այդ հատվածը՝ իբրև «քարության և կարեկցության ոգին» գեղարվեստական մեծ վարպետությամբ վերարտադրող տեսարան¹⁵:

15 See The Pittsburg Press – August 30, 1939 page 35. [http://news.google.com/newspapers?nid=1144&dat=193908_30&id=E_UaAAAAIBAJ&sjid=SkwEAAAIBAJ&pg=1381,4844052\]](http://news.google.com/newspapers?nid=1144&dat=193908_30&id=E_UaAAAAIBAJ&sjid=SkwEAAAIBAJ&pg=1381,4844052)

«Գնդապես Մարկով» և «Քարիմ աղա» գլուխներում վիպասանը շարունակում է ներմուծել նոր դիպաշարեր ու մարդկային ձակատագրեր: Էպիզոդիկ կերպարների հետ կատարվող իրադարձություններն աստիճանաբար զարգանում են, հասնում զագարնակետին, ապա հանգուցալուծվում հեղինակի աշխարհայցքային սկզբունքներին համապատասխան:

3. Կերպարային համակարգը և աշխարհաքաղական իրավիճակը

«Արարատն» ունի կերպարային բավական բարդ համակարգ՝ տարբեր ազգերի ու հասարակությունների ներկայացուցիչներ (հայեր, ամերիկացիներ, վրացիներ, թուրքեր, ռուսներ և կովկասյան թաթարներ), որոնք հետապնդում են զանազան նպատակներ ու շահեր, սակայն որոնց կյանքում, ի վերջո, ստեղծվում է մի պահ, երբ կանգնում են հոգևոր երկրներանքի առջև: Կոտորածից փրկված հայերը և նրանց առաջնորդները, տարբեր ծանապարհներ անցնելով, հայտնվում են Արարատ լեռան՝ վեպի գլխավոր «կերպարի» առջև, գլխավոր, որովհետև բիրլիական սարք մարմնավորում է Աստծու կամքը:

Միակ կերպարը, որ վիպական գործողությունների սկզբից հասնում է մինչև վերջ, ամերիկացի միսիոններ Ամովս Լայըն է: Հենց նրա միջոցով է Գրոսքուսը ներկայացնում մարդկության փրկության իր տեսակետը: Իսկ Պավել Մարկովսն այն վերապիխվող հերոսն է, որն անցնում է սահմանային իրադրությունների միջով, մաքրում իր հոգին «Ես»-ի կաշկանդիչ իշխանությունից ու ենթարկվում աստվածային կամքին: Վեպում պատկերված բազմաթիվ հայերի կերպարներն ել բացահայտում են տվյալ ժամանակաշրջանի հայկական իրականությունը:

Նախաբանում հեղինակն ընթերցողին գգուշացնում է, որ իրեն մտահոգող գլխավոր հարցը ոչ միայն հայերի, այլև ընդհանրապես ֆիզիկական բնաջնջման եզրին կանգնած ազգերի և հետևապես՝ անհատների գոյատևման առեղծվածը բացահայտելու է, քանի որ ազգը կազմված է անհատներից: Ինչն է պատճառը, որ որոշ ազգեր վերապրում են պատմության դժնդակ քառուղիներում, որիշներն ել՝ անհետանում: Մարդկությունը բազմից վկա է եղել այնպիսի ժամանակների, երբ ամենուր միայն մահ է տիրել ու ավեր, երբ խաղաղությունը և հոգեկան անդորրը երես են թերել մարդուց՝ նրան դարձնելով կյանքը խժողու ահարկու գազան կամ խժովող զոհ: Չարն ու բարին խառնվել են իրար և հոշոտել ու հոշոտվել՝ երկիր մոլորակը վերածելով սպանդանցի: Արհավիրքի ալիքներն ուղացել են ու պարուրել մարդուն, ինչպես ջրհեղեղի ջրերը: Եվ նման պահեր եղել են, լինում են ու դեռ կլինեն ժողովուրդների կյանքում որոշ ազգերի հավերժ հեռացնելով պատմության թատերաբեմից, որիշների գոյությունն ել անժամկետ երկարաձգելով: Սակայն ինչո՞ւ են որոշ ազգեր վերանում, իսկ որոշ ազգեր վերապրում: Ինչպես կարողացավ վերապրել հայ ժողովուրդը: Ինչպես են վերապրել հրեաները, փար-

սիսների և նեստորականների համայնքները: Պատահականությունն է պատճառը, հարմարվողականության ընդունակությունը, թե՛ բիրտ ուժը:

Իսկապես, նման հարց կարող էր առաջադրել արդեն մեկ համաշխարհային պատերազմ ապրած և երկրորդի շեմին կանգնած մարդասեր գրողը: Եվ ուշարժանն այն է, որ նա այդ հարցին սեփական պատասխանն առաջարկելու համար դիմում է հենց հայ ժողովրդի պատմությանը, որովհետև «հայր հին ցեղ է, նրա աչքի առաջ ազգեր են ծավել ու մահացել, թագավորներ են ելել գահին ու ընկել, և վահանին հետևել է վարուցանքը» (Էջ 10):

Թուրքական կոտորածներից հայկական համայնքի մսացորդների և բոլշևիկյան հեղաշրջումից Պավել Մարկովի փրկության ամբողջ ընթացքը նկարագրելով և հյուսվածքի վերջում այս երկու՝ միմյանցից շատ տարրեր ձակատագրերն իրար միացնելով՝ Գրուքուսը փաստորեն ձգտում է պատասխանել այդ էական հարցին: Եվ վեպի դիպաշարի՝ ուղիղ գծով չզարգանալու պատճառը, անտարակույս, հենց դա է: Վիպական հյուսվածքը շարունակ ընդհատվում է, ներմուծվում են նորանոր դիպաշարեր, որոնք առաջին հայացքից կարծես խայթարում են կառույցի ամրողականությունը, բայց երբ աշխարհի տարրեր ծագերի ներկայացուցիչները՝ հայերը, Մարկովը և Լայրլը, ի վերջո գտնում են իրենց փրկությունը Աստվածային կամքը խորիրդանշող Արարատի վրա, հեղինակի մտադրությունը դառնում է միանգամայն պարզ, իսկ վեպի բովանդակությունը՝ կուռ և հասկանալի:

Էլջին Գրուքուսն աներկրայորեն հավատում է, որ իր նկարագրած ոճիները հնարավոր դարձան Եվրոպայում ստեղծված համընդհանուր բարոյահոգեբանական և քաղաքական մթնոլորտի պատճառով: Նա գտնում է, որ 19-րդ դարի փիլիստիվայական տարրեր ուղղությունների ազդեցության հետևանքով կրոնի ու բարոյականության էության և նշանակության նկատմամբ եվրոպական հասարակության մեջ խոր արմատներ ձգած նիկիլիստական պատկերացումները չարիք են սերմանում մարդու հոգեբանության ու գործունեության մեջ: Եվ ահա հեղինակը գեղարվեստական գրականության ընձեռած բազմաթիվ միջոցներ է օգտագործում, որպեսզի իր տեսակետը հասցնի ընթերցողին:

Դիլիջանի ռազմական կայազորի հրամանատար Հաշիմ Ֆարուրի կերպարի միջոցով գրողը ներկայացնում է ցեղասպանության կազմակերպիչների հիմնական շարժառիթները և արևմտյան այն գաղափարախոսությունը, որը թուրքերին ազատություն տվեց իրականացնելու իրենց վաղեմի մտադրությունը: Հաշիմ Ֆարուրը, որի նկատմամբ վիպասանն անթարույց բացասական վերաբերմունք ունի, ստացել է այն նույն կրթությունը, ինչ բոլոր երկրների բարձր խավի ներկայացուցիչները: Դա արտացոլվում է նրա ձեռք բերած աշխարհայացքի սատիրական պատկերմամբ: Ռազմական կայազորի ապագա հրամանատարը Արևմուտքի լավագույն համալսարաններում դասախոսություններ էր լսել Դեկարտի, Լայբնիցի, Հեգելի, Սպինոզայի, Հորսի և մյուսների տեսությունների մասին, այն լուսավոր մարդկանց, որոնք «մարդկությանը ծիշտ ուղի էին ցույց տալիս Աստծու, մարդու և բարոյականության հետ առնչվող հարցե-

բում: Նա չէր ըմբռնել այս ամենը, ինչ նրան պատմել էին փիլիսոփայության մասին, բայց որսացել էր որոշ արտահայտություններ և գաղափարների փշուրներ, որոնք նրա վրա մեծ տպավորություն էին թողել և նրա երևակայության համար մեծ հեռանկարներ բացել» (Էջ 63): Հաշիմ Ֆարուքի զլխում մեխավել էր այս «օգտակար» տեղեկությունը, որ եվրոպացի փիլիսոփաները համաձայնության չէին գալիս ոչ միայն Մուհամմեդ մարգարեի, այլև հենց իրենց՝ Քրիստոսի կրոնի հետ. «Հավատալ, որ Աստված մարմին է դարձել, նոյնքան անհեթեթ է, որքան հավատալ, թե շրջանագիծը կարելի է վերածել եռանկյունների և քառակուսիների: Աստծու և մարդու միջև նույնքան փոքր կապ կա, որքան Շան համաստեղության և կենդանի հաջող շան միջև» (Էջ 64): Շոպենհաուերից և Նիցշեից սովորել էր, որ «տիեզերքը կառավարող մեխանիզմում գութ չկար, քնրշություն չկար, խիղճ չկար, սեր չկար: Այն գործում էր ըստ օրենքի, տրամարանության և ուժի՝ գեղեցիկ, արտառող կամ էլ սարսափելի ձևերով, ինչպես մարդ դա ընդունի, և մարդկային հույսերի, ցանկությունների կամ երկյուղների նկատմամբ նոյն արհամարհանքն էր տածում, ինչպիսին՝ երկարացնով անցնող շոգեքարշը» (Էջ 64):

Հաշիմ Ֆարուք բեյը, ինչպես և իշխանություն ունեցող ցանկացած միջին ինտելեկտի տեր անհատ, այդ փիլիսոփայական ուսմունքներից մտապահած փշուրներն աղավաղել էր՝ դրանք հարմարեցնելով իր ազգայնական նպատակներին: Սակայն նույնպիս աղավաղող պրիզմայով էին այդ գաղափարներն անցել նաև Եվրոպական առաջադեմ երկրների առաջնորդների մտահորիզոնով և այնուհետև պայմանավորել նրանց հասարակական գործունեությունը: Այնպեսոր, այդ գաղափարները, եթե նույնիսկ ի սկզբանե մարդակործան միտումներ չին ունեցել, ձևախեղվել էին այնպես, որ, ըստ վիպասանի, դարձել էին հավասարապես վտանգավոր բոլորի համար:

Եվրոպական փիլիսոփայական մտքի աղջատված սկզբունքները դավանակ դարձրած՝ Հաշիմ Ֆարուքն իր երկրի ծակատագրի վերաբերյալ ուներ միանգամայն այլ պատկերացում: Թե ինչպես պիտի տիեզերքը կառավարող մեխանիզմն իր հայրենիքի համար ուրիշ ծակատագիր «կտկտացներ», նա չէր փորձում բացատրել կամ հասկանալ, բայց դրա պատճառը նույնպես Եվրոպացի փիլիսոփաներն էին, որոնց առաջադրած նոր գաղափարներն ազգայնամոլություն էին սերմանում. «Ամբողջ Եվրոպան բորբոքված էր իրենց ձգտումները իրականացնել փորձող ցեղերի և ժողովուրդների մշակույթների ազգայնամոլությամբ: Գերմանիայում տասնյակ տարրեր գերմանական ցեղեր մի ազգ էին դարձել: Իտալական թերակղում նույնիսկ ավելի տարրեր և հակադիր ցեղեր՝ շիկահեր լուբրադացիներից մինչև թխամաշկ ասիական սիցիլիացիները, մահակի օգնությամբ ընդհանուր ազգ էին կազմել: Այս տարասեռ ազգերը, որ բարձրաձայն հայտարարում էին իրենց «ազգային» ծակատագիրը, միևնույն ժամանակ իրահրում էին այլ ազգերի բաժանումն ու ցրումը, ազգեր, որոնք դարեր շարունակ կողք կողքի էին ապրել» (Էջ 127):

Նույնպիսի լարված իրավիճակ էր տիրում Բրիտանական կղզիներում, Ֆրանսիայում և Ռուսաստանում: Աշխարհը դարձել էր փառասի-

բության, իշխանության ու հարստության տեսդով բռնված մի թատերաբեմ, ուր կոլխուտվում էին քրիստոնեության՝ դարեր շարունակ քարոզած սիրո և քարության մասին մարդասիրական բոլոր սկզբունքները:

«Արարատ» վեպում ողբերգական **երկրորդ իրադրության՝ բոլշևիկյան հեղաշրջման բուն նկարագրությունից առաջ Գրոսքլուսն ընդհանուր գծերով պատկերում է ոռւսական կայսրությունում ստեղծված պայթյունավտանգ իրավիճակը, մասնավորապես՝ 1905-ին հայերի դեմ կատարված վայրագությունները Բարվում: Հեղինակն արդարացիորեն ակնարկում է, որ որոշ մոլեուանդ թարար մոլլաներ, շահարկելով հայերի տնտեսական դիրքը, սոցիալական անարդարությունից ժողովրդի դժգոհությունն օգտագործում էին հայերի դեմ խոռվություններ հրահրելու համար. «Ադրբեյջանի բնակիչները (Բարուն այդ նահանգի մայրաքաղաքն էր) թարարներ էին, որոնք այս հողը զբաղեցնում էին երևի յոթ հարյուր տարի: Այստեղ նրանք հաստատվել էին Կենտրոնական Ասիայից մեծ գաղթի ժամանակ՝ Թամերլանի և Չինգիզ խանի օրերում: Ավանդաբար նրանք անասնապահ քոչվոր եղելու էին, բայց տարածքի արդյունաբերականացման հետ մեկտեղ տնտեսական ձնշման հետևանքով կամաց-կամաց ստիպված էին օրավարձու բանվոր դառնալ՝ բեռնակիրներ, մասն արհետավորներ և նավթահանքի աշխատողներ: Եվ որքան նրանք ավելի էին իշնում կյանքի հատակը, անքան բարձրանում էր նոր բուրժուազիան՝ նավթահորերի բարգավաճումից հրապարված առևտրականներ, կառավարիչներ, հաշվապահներ, ռեստորանատերեր և այլ շահագործողներ: Նորեկուկ բուրժուաների հիմնական մասը հայեր էին, ովքեր, ինչպես հրեաները Եվրոպայում, երկար տարիների ձնշման հետևանքով բնակչության խոցելի մասն էին կազմում» (Էջ 127):**

1905-ին հաջորդած խաղաղ տարիների ընդհանուր պատկերը ներկայացվում է իշխան Շերնիլովի՝ Սանկտ Պետերբուրգի իր պալատում կազմակերպած ձոխ ծաշկերույթի նկարագրությամբ: Այդ տեսարանը գեղարվեստական ամբողջականությամբ բնորոշում է ոռւսական ազնվականության կենսակերպը 20-րդ դարասկզբին: Բարձրաստիճան ազնվականների հետաքրքրություններն ու մտահոգությունները ևս կրում էին Եվրոպական «առաջավոր» գաղափարների ազդեցությունը: Ռուս ազնվականության բարոյական պատկերացումները շատ չեին տարրերվում թուրք հրամանատարի գաղափարներից. նրանք ընդամենը հնչում էին ավելի բարեկիրթ տոնով ու ավելի նրբաճաշակ մքնոլորտում. «Կարեկցության, խղճահարության, խղճի խայթի, զղջման, ափսոսանքի նման բաներից պիտի խուսափել, ինչպես ժանտախտից: Նրանք ոչ ուժ ունեն, ոչ իշխանություն: Նրանք բացասական են, ոչ մի դրական բան չկա դրանց մեջ, իսկ մենք պիտի փնտրենք դրականը: Մենք պիտի հասկանանք, Պայմել, որ ամբողջ աշխարհում միայն մի ուժ կա՝ կամքի անխորտակելի և անսանձելի ուժը: Այս ամենը, ինչ մարդ տեսնում է, ամենը, ինչ նա ստեղծել է, ուղեղի արդյունքն է, որն աշխատում է կամքի միջոցով: Դա միակ օրենքն է, միակ Աստվածը: Մենք պրոմեթեսներ ենք, որ տիրում են սրբազն կրակին, որը ժամանակին վառվել է Օլիմպոսում, բայց ինչ աստվածներն իջել են դժոխք, այնտեղ մոխիր է, և միայն մենք ենք

վերապրել այդ կրակի միջոցով» (Էջ 168):

Աշխարհնկալման տվյալ ժամանակին բնորոշ ըմբռնումներին հեղինակը հակադրում է քրիստոնեական քաղաքակրթության քարոզականության համարներով: Սակայն դա արվում է ոչ թե դավանաբանական չոր կաղապարներով, այլ գեղարվեստական մեծ վարպետությամբ՝ Զերնիլովի ցոփ, բայց սին խնջույքին հակադրելով այդ նույն ժամանակ Ալեքսանդր Նևսկի վանքում մատուցվող Ծննդյան փառահեղ պատարագը՝ բոլոր մանրամասներով: Առաջին համաշխարհային պատերազմը և բոլշևիկյան հեղաշրջումը հեղինակը համարում է մարդկային կամքի գործունեության ուղղակի հետևանքը:

«Թիֆլիս» գլխում Գրոսքլոուսը համառոտ, բայց ընդգրկուն ներկայացնում է համաշխարհային պատերազմի, այնուհետև հեղափոխության հետևանքով բռնաձևված Եվրոպայի ու ցարական կայսրության ընդհանուր իրավիճակը: Վյու արհավիրքների ամենակործանարար ազդեցությունը, հեղինակի կարծիքով, կրել էր մարդկանց հոգեկան աշխարհը: Մրջնաց կարմրող Ռուսաստանից փախչող իր հերոսի՝ Պավել (Պոլ) Մարկովի ողիսականը նկարագրելու միջոցով վիպասանը պատկերում է նաև տարածաշրջանի կաթվածահար դրությունը բոլշևիկյան հեղաշրջումից անմիջապես հետո, երբ արևմտյան տերությունները դատարկ խոսումներ էին շռայլում անդրկովկայան հանրապետությունների դեկավարներին:

4. Հայկական կոտորածների նկարագրությունը

Ինչպես նշեցինք, վիպական գործողություններն սկսվում են Թուրքիայի Դիլիջան քաղաքում 1895-ի նոյեմբերի 28-ին տեղի ունեցած կոտորածի, դրան հաջորդած թալանի և կենդանի մնացած հայերի հոգեվիճակի նկարագրությամբ: Թուրքերի իրագործած հանցագործության այս մեկ տեսարանի պատկերումով Գրոսքլոուսը մեծ վարպետությամբ ներկայացնում է 1895-1922 թվականների միջև ընկած ողջ ժամանակահատվածում Հայկական հարցը լուծելու թուրքական քաղաքականության իր գեղարվեստական ընկալումը: Արձակագրի խորին համոզմամբ՝ այդ ոճիրը հնարավոր դարձավ իրականացնել պատմական տվյալ ժամանակահատվածին բնորոշ աշխարհաքաղաքական ընդհանուր իրավիճակի պատճռով: Հեղինակը վեպի ստվարածավալ հյուսվածքում փորձում է ընթերցողի և պատմության համար բացահայտել այն համընդհանուր շարժառիթները, որոնք մարդ արարածին հասցնում են բարոյական այնպիսի անկման, որ նա հողոտում է իր նմանին, ինչպես անսիրտ անասուն:

Հայերի կոտորածը նկարագրող տեսարանի մասին Ու. Ֆրենչն իրավացիորեն գրում է, որ Գրոսքլոուսը չի ենթարկվում բռնության արյունոտ պատմության զգայացունց դրվագներն օգտագործելու գայթակղությանը. նա բացահայտում է այն շարժառիթները, որոնք կարող են մարդուն դարձնել հրեշ¹⁶:

16 See u French W., The Social Novel at the End of an Era; Southern Illinois University Press, 1966, p. 150.

Վեպի տարբեր տեսարաններում Հաշիմ Ֆարուք բեյի՝ տարբեր առիթներով հնչող կրքու «ելույթները» բացահայտում են կոտորածների պատճառները: Նախ՝ նա մեղադրում է արևմտյան տերություններին այն բանում, որ սրանք Արդու Համիդի գահ բարձրանալուց ի վեր փորձում են «գժտության սերմեր ցանել նրա պարտեզում, նրա կայսրության ժողովուրդների մեջ ատելություն և թշնամություն սերմանել» (Էջ 29): Ֆարուքը նկատի ունի արևմտյան դեսպանությունների միջամտությունը Հայկական հարցին և այն դեմոկրատական գաղափարները, որոնք թափանցել էին անշարժության մեջ նիրհող հայ իրականության մեջ Արևմտութքում ծնված ազատության մասին նոր հույսերի թարմաշունչ գեփյուններից: Սակայն դա միակ պատճառը չէ: Թուրք իրամանատարի համար հատկապես արգահատելի է այն, որ հայերը թուրքերին գերազանցում են ամեն ինչում: «Նրանք գերազանցում են իրենց շրջապատին, իրենց կառավարությանը: ...Սակայն, իմ կարծիքով, ավելի լուրջ պատճառն այն է, որ հայերը թուրանական ժողովուրդներին սեպի պես բաժանում են: Մի օր բոլոր թուրանական ազգերը միանալու են, ինչպես բոլոր ոռւսները կամ բոլոր ամերիկացիները, միավորվելու են մի խալիֆի ներքո, կենտրոնական Ասիայի տափաստաններից մինչև Բնուֆոր: Ահա այդ ժամանակ մենք կունենանք պանխյալմիզմ: Բայց դրա համար այդ ազգը պետք է վերանա, որովհետև գտնվում է Թուրքիայի և Ադրբեյջանի միջև» (Էջ 133):

Հաշիմ Ֆարուքը միշտ գտնվում է այնտեղ, որտեղ տեղի են ունենում հայերի զանգվածային ջարդեր: Վեպում պատկերված կոտորածներից երկուսը նա դեկավարում է անձամբ, իսկ երրորդը, որը տեղի է ունենում Բաքվում, դիտում և մեկնաբանում է որպես պատահական ականատես: Այս կերպ Գրուբլոուին հաջողվում է հիրավի դասական նկարագրություն տալ երիտրուրքերի կրթված վերնախավին:

Ֆարուքն «իր ցեղին սովոր ամբարտավանությամբ» վստահ է, որ Թուրքիան թուրքերի համար է, որ հայերն սպանում են իր հայրենիքի անկախությանը, հետևապես պետք է նրանցից ազատվել: Մարդասիրական բոլոր ավանդույթները մոլորություններ են. «Մարդկության նկատմամբ հարգանքը լոկ ծաղրի արժանի զգացում է, խողճահարությունը՝ անձնական թուլություն, որին ուժեղ մարդը երբեք չպիտի ենթարկվի» (Էջ 65): Ֆարուքի նման տեսակետները, Գրուբլոուի խորին համոզմամբ, հենց այն մոտեցումներն են, որոնք մարդու հոգին և ուղեղը մթագնում են ու նրան մղում սուկալի ոճիների:

Հեղինակի նկարագրած սպանդի տեսարանն աչքի է ընկնում փիլի_սովորական, բայց ոչ երբեք զգայացունց տիպականությամբ: Դրան անմիջապես նախորդում է Էմանուել և Սարիամ Վերյանների նորաստեղծ ընտանիքի առօրյա երջանկության քնարական նկարագրությունը, որը ներկայացնում է բարոյական այն արժեքները, որոնք հայ մարդու (և հեղինակի) համար կազմում են կյանքի իմաստը: Վերյանների ընտանեկան կյանքի հովվերգական նկարագրությամբ վիպասանը կրոնամիստիկական բնույթ է հաղորդում զոհերի՝ չարի դեմ պայքարելու անկարողությանը:

Բոլոն կոտորածի պատկերը ներկայացված է զուսպ, բայց տիպական մանրամասներով: Թուրքական իշխանությունները խաղաղ կյանքով

ապրող Դիլիջան քաղաքի բանկի պատին գրություն են փակցնում, որով տասնչորս տարեկանից բարձր բոլոր հայ տղամարդկանց հրամայվում է հավաքվել Գափուում, որ գտնվում են զորանցը և ռազմական ոստիկանության վաշչությունը՝ կարևոր հայտարարություն լսելու: Մինչ այդ լուրեր էին պտտվում Վանում և Ուրֆայում տեղի ունեցած ավերածությունների և հայերի զանգվածային կրտորածների մասին: Սակայն կայսրության այս մոռացված ու խաղաղ անկյունում ապրող հայերի մտքով զարմանալիորեն չէր անցնում տրամարանական հետևողական անել այդ պատմություններից: Ըստհակառակը, մեծ մասը մտածում է, թե տանում են ճանապարհ կառուցելու, և համապատասխան հազուստներ է վերցնում: Նշված ժամին հայ տղամարդիկ՝ որպես օրինավոր քաղաքիներ, հավաքվում են զորանցում և լուր կանգնում պատի տակ: Զինվորներն ու սպաները, քիչ հեռվում կանգնած, հետևում են: Թուրքերը չեն շտապում: Հայերը լարվում են: Ապա Հաշիմ Ֆարուքը հայերին երկու շարքով պատի տակ է կանգնեցնում և կարդում անհեթեթ ու ձիվաղային հետևյալ հայտարարությունը. «Որովհետև կայսերական ռազմական նախարարության հատուկ լիազորությամբ Դիլիջանում գործող ռազմական դատարանը հաստատում է կայսրության անվտանգության համար դավաճանական և կործանարար գործողությունների առկայությունը՝ բոլորը հատկանշական հայոց ազգի և հավատի անձանց, և որովհետև այս հավատի և այս ազգի մարդկանց ստախոսության պատճառով անհնար է գտնել անմիջական հանցագործներին, քանի որ բոլորը մասնակից են այդ գործողություններին և մեղադրում է տասնչորս տարեկանից բարձր արական սեռի հայ բնակչությանը...» (Էջ 37):

Հայերը դատավճիռը մինչև վերջ չեն լսում. հասկանում են՝ ինչ է սպասում իրենց, բայց դիմադրության ոչ մի փորձ չեն անում, որովհետև պատի տակ զոհի նման շարված հազարից ավելի հայերի ուղեղները մթագնել էին: Իսկ երբ ուղեղն ու հոգին չեն աշխատում, սովորությունն է մեխանիկորեն որոշում մարդու անելիքը: Իսկ Թուրքիային հպատակ հայերին չորս հարյուր տարի շարունակ արգելել էին զենք կրել, և ինքնապաշտպանության բնագդը վերացել էր: Դատավճողի տեքստն ընթերցելով՝ Ֆարուքը, որը դիմադրության փորձի չէր էլ սպասում, նույնիսկ մի քիչ հապաղում է, որ զինվորները լավ նշան բռնեն, կրակելու հրաման է արձակում: Հիանոսացած հայերը միայն հրացանազարկերը լսելուց հետո են ասես արթնանում և բղավելով այս ու այն կողմ նետվում: Մեծ մասը սպանված փովում է պատի տակ, իսկ զինվորները, առանց հրամանի սպասելու, հրացանները լիցքավորում են և կրակում փախչողների հետևից: Օդը լցվում է ահասարսութ գոռգոռոցով, մեռնողների աղաղակով... Ոճիրն ի կատար ածելուց հետո զինվորներին ազատ են արձակում, որպեսզի սրանք մասնակցեն հայկական թաղամասի թալանին ու բռնաբարությանը, որի համար սպանդն ազդանշան էր:

Տեսարանի ողբերգականությունն ամփոփում է հայ տղամարդու (հեղինակի մոտեցմամբ՝ ընդհանրապես բարոյական մարդու) էությունն ընդհանրացնող էմանուելի կերպարը: Վերջինիս մարմինը զինված

թուրքերի առջև էր, բայց «ինքը՝ Էմանուելը, ուրիշ տեղ էր: Նրա մարմինը հասել էր Գափու, բայց կամակոր մտքերը տիրոջը հետևող շան նման այս ու այնտեղ թափառում էին՝ հապաղելով այս տեսարանի առջև, նվազելով այն երազանքից, և ժամանակ առ ժամանակ շտապելով տուն՝ Մարիամին տեսնելու: Հենց այս պահին նա մտքերով տանն էր և Գափուի տեսարանից ապահով՝ ուրախ ու հանգիստ զվարձանում էր կնոջ հետ» (38):

Դիտելի է, որ Գրուքուսը հիվանդագին ազգայնամոլությունից առողջ բանականությունը կորցրած վերնախավի կույր ատելությանը հակադրում է հասարակ թուրքերի մարդասիրական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Հնավաճառ իրահիմ էֆենդին մինչև դատավճռի իրականացումը հորդորում է Լայրլին գնալ Ֆարուքի մոտ և երաշխիքներ պահանջել, որ հայերի դեմ ոչ մի խոռվություն չի հրահրվելու: Իսկ դատավճռից հետո, երբ Բարի փաշան՝ Դիլիջանի գավառապետը, որ իին կարգով դաստիարակված աստվածավախ մարդ է, լսելով, որ հայերի մի մասը ջարդից խուսափել ու ապաստանել է Լայրլի ավանում, թեթևություն է զգում: Մեծահարուստ Մուրադ բեյի վերաբերմունքը կոտորածին նույնպես բացասական է. նա գտնում է, որ Հաշիմ Ֆարուքը ծառայում է սատանային, և Արևելահայաստան փախած հայերը ալլահի կամրով են փրկվել:

«Արարատ» վեպում թուրքերի իրականացրած քուն ցեղասպանությունը նկարագրվում է «Մահապատիճ» գլխում, որը 48 գլխից կազմված այս մեծածավալ երկի 5-րդ գլուխն է: Այսինքն՝ վեպն սկսվում է ցեղասպանության նկարագրությամբ: Մնացած 43 գլուխներում Գրոսքուսը ներկայացնում է ամրող տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքան իրավիճակը, որպեսզի ընթեցողին ցույց տա, որ հայերի կոտորածն անսպասելի ոճիր չէր. հետևանք էր բարոյական այն մթնոլորտի, որն ստեղծվել էր աշխարհում այդ հանցագործությունից շատ առաջ և շարունակեց տիրել աշխարհին նաև շատ հետո՝ առաջացնելով նորանոր նախաձիրներ:

5. Բոլշևիկյան հեղաշրջման նկարագրությունը

Վեպում բոլշևիկյան հեղաշրջմանը և նրան նախորդած դեպքերի նկարագրությանը հատկացվել է շուրջ ինը տասնյակ էջ: Մինչ այդ պատկերված հերոսներից միայն գնդապետ Ստեպան Մարկովն է գործում իրադարձությունների այս հատվածում, և միայն Բարվում հայերի կոտորածի պատմությունն ընդհանրություն ունի մինչ այդ նկարագրված գործողությունների հետ: Առանձին վերցրած այս հատվածը կարող է դառնալ ինքնուրույն պատում՝ նպատակալաց ընթացող դիպաշարով, գագաթնակետով և հանգուցալուծմամբ: Գրուքուսը, սակայն, այս իրադարձության նկարագրությունը՝ աշխարհում ստեղծված բարոյականությամբ պայմանավորելով թե՛ կոտորածի և թե՛ հեղաշրջման իրականություն դառնալը:

Համառոտ, սակայն խիստ դիպուկ պատկերելով ցարական Ռուսաստանի քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր հաստատությունների

կառուցվածքը՝ վիպասանը նկարագրում է բյուրոկրատական հսկայական մեխանիզմի աստիճանական քայլայումը, որը հեղափոխության շեմին հասել էր իր ավարտական փուլին: Հեղինակը ստեղծում է հեղաշրջումն իրականացրած շարքային գինվորի տիպիկ կերպար (Վասիլի Կուչենկո), պատկերում է հեղափոխության մի դրվագ, ապա ներկայացնում նրա պարագլուխների բարոյախոսությունն ու հեղափոխության տխուր հետևանքները՝ դաժանացած մարդիկ, ավերածություն, բանտ... Ցարական կայսրության ընդհանուր քայլայման առաջին շոշափելի նախանշանը բանակում տիրող անտարբերությունն էր: Զինվորներն սկսել էին դժկամորեն ենթարկվել կարգուկանոնին, իսկ սպաները շահագրգոված չեին նրանց կարգուկանոն հարկադրելու: Բարգավաճման համար նպաստավոր հանգամանքներ ունենալով՝ մարքսիստական խմբակները կամ բջիջները անտարբեր ու անտեղյակ հրամանատարների քթի տակ ներսից ավելի էին քայլայում բանակի մարտունակությունը: Շուտով վրա է հասնում վճռական պահը. բջիջներից մեկի դեկավարը կարդում է այն սպաների անունները, որոնց պիտի բռնեին: Խոռվությունը հենց այդպես պիտի սկսվեր: Մարկովի հանձնակատար Վասիլի Կուչենկոն այն հազարավորներից մեկն էր, ով, իր կամքից գրեթե անկախ, Վոլինսկու կրակու կոչի հմայրի տակ ցուցակագրվել էր մարքսիստական խմբակին և այժմ պարտավոր էր կատարել վճռական գործողություն. պետք է ձերքակալեր իր իսկ հրամանատարին, որին սիրում էր «տիրոջը պաշտող շան նվաստ սիրով»: Հեղաշրջումն իրականացրած Վասիլիի նման շարքային քաղաքացիները չեին տեսնում այդ գործողության հեռանկարները. «Երբ այդօրը զա, և ես ստիպված չինեմ կոշիկներ փայլեցնել, սպայիս համազգեստներն արդուկել և նրա հանձնարարությունները կատարել, նավակ կնստեմ և դուրս կգամ ծով: Հետո կգնամ...»: Այստեղ Վասիլին շվարում է, որովհետև չի պատկերացնում՝ ուր պիտի գնա, իսկ ամենաողքերգականն այն է, որ խեղճ մարդը հանկարծ գլխի է ընկնում է, որ ինքը ոչ մի տեղ էլ չի ուզում գնալ: Ավելին, Վասիլին նաև չի հասկանում, թե ինքն ինչ պիտի անի, եթե իր սպան սպանվի, եթե բոլոր սպաները սպանվեն (Էջ 189-190):

Գրուբլուսը շատ պարզ դեպք է ընտրել՝ նկարագրելու համար մի սահմանային իրադրություն, որն աշխարհը բաժանեց երկու թշնամական գաղափարախոսությունների: Գիշերը կրակոցներ են լսվում, և շրջահայցորեն իր վաշտում հսկողությունն ուժեղացրած Պավել Մարկովը կանչում է հավատարիմ հանձնակատարին: Ծառայության ընթացքում առաջին անգամ Վասիլին չի պատասխանում հրամանատարի կանչին: Սա արդեն նշանակում է, որ դրությունը խիստ լուրջ է. խոռվությունն սկսվել է: Մարկովը՝ պատրաստ անհրաժեշտության դեպքում ծայրահեղ միջոցների դիմելու, դուրս է գալիս փողոց, որտեղից լսվում է քաղաքի տարբեր մասերում արձակվող կրակահերթերի աղմուկը: Նա դեմ հանդիման կանգնում է իր զինվորների վրա կրակելու անհրաժեշտության առջև, և նրա երկաթյա կամքը տեղի է տալիս. վճռական պահին չի կարողանում գնդակ արձակել այն զինվորների վրա, որոնց հետ կիսել էր պատերազմի բոլոր դժվարությունները, և վախկոտի նման փախչում է իրեն հետապնդողներից, որոնց թիվը գնալով ավելանում է, իսկ թշնամությունն ու

ատելությունը՝ սաստկանում: Դժվարությամբ ազատվելով իրեն հետապնդող ամբոխից՝ Մարկովը որոշում է միանալ իր գորամասին և քողարկված, կեղծ անձնագրով, փախստականի նման ձանապարհի կեսն անցնելուց հետո հասկանում է, որ դա անօգուտ ճամփորդություն է, որ քանակն այլս գոյություն չունի: Ապստամբության բոցերի մեջ կործանվող իր սիրելի հայրենիքի իրավիճակին սարսափահար ականատես լինելով՝ նա մի կերպ հասնում է Կազան՝ իշխան Չերնիլովի մոտ, որը Կազանի նահանգապետն էր, սակայն իշխանը հողացավը բուժելու պատրվակով մի տարի առաջ փախել էր Փարիզ: Հայրենի երկրում տարագրի վիճակում հայտնված Մարկովը քայլերն ուղղում է դեպի Վարսովա՝ պապենական կալվածքները՝ ճանապարհին ականատես լինելով զանգվածային խոռվությունների նորանոր կործանարար հետևանքների:

Եղին Գրոսքուսը վարպետությամբ վերարտադրում է բոլշևիկյան հեղաշրջման թերած աղետները՝ Ֆիզիկական ավերածությունների դաժան պատկերները միահյուսելով հոգեկան այն անվերականգնելի խաթարումներին, որ կրել էին ոռւսական հողն ու ոռւս մուժիկը: Նրան նաև հաջողվում է ստեղծել նախահեղափոխական Ռուսաստանին բնորոշ քնարական տեսարաններ, որոնցում հիանալիորեն արտացոլվել է ոռւսական ոգին: Այսպես, Մարկովը քայլում է Վարսովա տանող ճանապարհով՝ անհամբերությամբ սպասելով, որ շուտով կզգա ան ջերմությունը, որ զգացել էր ամեն անգամ՝ հայրական տուն գնալիս: Սակայն որքան մոտենում է, այնքան բնությունն ավելի լուր ու լրված է թվում: Ինչ-որ չարգուշակ բան հալածում է նրան. ասես մտել է անշունչ կտավի մեջ և դարձել նրա մի մասը: Եվ հանկարծ հասկանում է պատճառը: Մարկովի միայնության սոսկալի զգացողությունը ձոճացող սայլերի բացակայությունից էր: Նա առավոտից այդ ձայնը չէր լսել: Վարսովայի մոտակայքում վառված խոտի և անտառների տարածքներ են երևում, որը նրան հիշեցնում է պատերազմի դաշտը. դրանք այրել էին կոմունիստները՝ գյուղացիներից սննդամթերք ու հացահատիկ ձեռք բերելու նպատակով: Հայրենի տունը մոլիրակույտի էր վերածվել, որի միջից երևում էին ծոմոված ջահեր ու նկարների շրջանակներ. «Ինչ էր կատարվում իր սիրելի հայրենիքի հետ: Այդ ինչ ուժեր էին, որ ժանտախտի պես ավերելով՝ երկիրը ուսնատակ էին անում: Ինչ էր պատահել, որ մարդիկ իրար դեմ էին ելել, մինչդեռ թշնամին դեռևս սահմանների մոտ էր: Միթե ոռւս ժողովուրդը խելագարվել էր: Ինչն էր բորբոքել այս ամբողջ արհամարհանքն անցյալի փառավոր ավանդույթների և գեղեցիկ ու ներդաշնակ կարգի նկատմամբ, որ հաստատվել էին սերունդներ շարունակ, ինչից էր առաջացել ոռւսի այս ատելությունը ոռւսի նկատմամբ, և այն ամենը, ինչ իին է, դիմացկուն և գեղեցիկ, անմտորեն ոչնչացնելու այս մոլուցքը» (Էջ 223):

Այս հարցերի պատասխանը նա ստանում է շատ շուտով: Սեփականություն, պաշտոն ու ապահովություն չունեցող մարդիկ, որոնք կործանել էին այն ամբողջ կարգը, որ ստեղծվել էր հարյուրավոր տարիների ընթացքում, քաղաքի իրավաբարեկում ժողով էին գումարել և քննարկում էին իրենց հետագա գործողությունները: Հոետորը հավաքվածներին կոչ էր անում հաստատել իրենց ուժը՝ տեր կանգնել պրոմեթևսայան իրենց ժա-

ուանգությանը: Իսկ Պրոմեթեսան ինքը՝ ոուս պրոլետարիատն էր, որ կրակը հասցրել էր Ռուսաստանի զրհասեղանին և սունդ էր տալիս ողջակիզվող ոուսական մշակույթի բոցերին: Պրոլետարիատը շղթայակապ Հերկովեսն էր, որ կատարում էր աստվածների կարգադրած տասներկու հանձնարարությունները: Իսկ Հերկովեսին շղթայել էր ոչ այլ որ, քան ցարը, որն էլ չաշշարում էր Պրոմեթեսախն, սեփականության իրավունքը, եկեղեցին և կապիտալիստները, որոնք նստել են Օլիմպոսի գագաթին, ծիծաղում և խմում են իրենց նեկտարն այն դեպքում, երբ Պրոմեթեսան ու Հերկովեսը շղթաների մեջ են: Պրոմեթեսաններն այժմ դեն են նետել իրենց շղթաները և ընդունում են իրենց աստվածային բնույթը: Հռետորը ծորտալով, որ Աստված չկա, որ ժողովուրդն է աստված, հավաքվածներին կոչ է անում հաստատել իրենց կամքի ուժը և ստեղծել նոր Ռուսաստան՝ լի մարդուն անհրաժեշտ բոլոր բարիքներով, որոնք նրանց մերժել են երկրի նախկին տերերը:

Երիտասարդ Մարկովը սարսափում է՝ լսելով «անհաղթահարելի կամքի» և Պրոմեթեսաի պատմության ծանոթ թեմաների նոր մեկնաբանությունը, որն ամփոփում է հեղափոխության էությունը: Մարկովսն ինքը և ժամանակի բոլոր ազնվականները դաստիարակվել էին այդ նոյն «անհաղթահարելի կամքի» սկզբունքներով: Նրանց սովորեցրել էին, որ պրոմեթեսայան կամքի գործադրմամբ էր ստեղծվել Ռուսական կայսրությունը՝ փառապանծ ցարեր Խվանի, Պետրոսի և Եկատերինայի անհողդող կամքով: Մարդկային կամքն էր ստեղծել աշխարհում գոյություն ունեցող ամրող կարգը: Այդ կամքն էր հիմնել ընտանիքներ, միավորել պատերազմող ցեղերին, թագավորություններ ու կայսրություններ կազմավորել: Այդ կամքն էր ձնշում մարդուն ներհատուկ չար հակումները, իշխում նրա հոռի ցանկությունների և կրքերի վրա: Մարդկային կամքը երկիր էր իշեցրել Աստծո արքայությունը, որի մասին խոսում էին քահանաները: Իշխուլու այս նոյն «գերմանական կամքով» էր Գերմանիայի կանցլերը տարիներ առաջ տեղ պահանջում արևի տակ, նույն կամքով ժամանակին առաջնորդվել էին Պետրոս ցարը, Եկատերինան, իսկ սրբնք ընդամենը հետևել էին Հռոմի կեսարների օրինակին, որոնք աստվածացրել էին իրենց և մեծարել իրենց կամքը՝ այն դարձնելով դավանանք, պաշտամունք, կրոն, տիեզերական ծակատագիր: Սա էր Եվրոպական քաղաքակրթության ստեղծած մշակույթի ու մտքի հիմքը, և «թեավետ այդ քաղաքակրթությունը երկրպագում էր Աստծոն և կրկնում «Քո կամքը թող լինի», իրականում երկրպագում էր «Ես»-ի կամքը. «Ես կամենում եմ»» (Էջ 227): Բորբոքվելով այն հայտնագործությունից, որ պրոմեթեսայան այդ կամքը նաև հեղափոխության ելակետն էր, Մարկովը հանկարծ տեսնում է իր իսկ դավանած գաղափարախոսության սնանկությունը:

Գրուրլոուսը դատապարտող ոգով է ներկայացնում նաև բոլշևիկյան հոեսորի գոեհիկ ու երկարաշունչ ճառը Եկեղեցու և Եկեղեցական համակարգի դեմ. «Քրիստոսը սովորեցնում էր հնագանդվել և ենթարկվել ավելի բարձրագույն կամքի: Բայց ինչո՞ւ պիտի հպատակվենք ավելի բարձր կամքի: Ինչ ավելի բարձր կամք կա, քան մարդու կամքը: Աստված չկա: Նա գոյություն չունի: Դուք չեք կարող ապացուցել, թե Նա գոյություն

ունի: ...Երկինքն ուսումնասիրող ոչ մի աստղագետ Աստծու տեղը չի գտել: Այդ բոլոր պատմությունները բանվորին հապալեցնելու միջոց են: Ցարը, մետրոպոլիտները և կապիտալիստները խոսում են, և այն հրամանները, որ նրանք արձակում են՝ «Աստծու կամրով են»: Ո՞չ, ըս-կերներ, Աստված չկա: Դուք եք Աստված: Դուք ձեր ճակատագրի տերն եք: Այս, ինչ չի կարող ապացուցվել տրամաբանությամբ, անհնար է շրթունքներով ճաշակել, գոյություն չունի: Եթե Երկինքը գոյություն ունի, ապա դուք ինքներդ եք ստեղծում այն: ...Կրոնը ժողովրդի թմրադեղն է» (Էջ 228):

Պոլ Ստեփանովիչն այս բոլոր խոսքերը նույնպես լսել էր, թեպես ոչ այսպիսի կտրուկ և հանդուզն ձևով: Նրան սովորեցրել էին սառը ցինիզմով վերաբերվել այն եկեղեցուն, որին մայրը երկրպագում էր: Այդ վերաբերմունքը նրա մեջ մասամբ սերմանել էր հայրը, որը կրոնը համարում էր սնահավատություն, և իշխան Զերնիլովի նման համարձակ աթեխատները: Սակայն ցարական մտավորականությունը, որի մեծ մասն աթեխստ էր, չէր համարձակվի բարձրաձայնել, թե «կրոնը ժողովրդի թմրադեղն է», որովհետև եկեղեցու գլուխն անվանապես ցարն էր, և դատապարտել եկեղեցին՝ Կնշանակեր դատապարտել միապետությունը: Դրա փոխարեն՝ նրբանկատորեն ակնարկվում էր, թե աշխարհը հիմնված է գիտական սկզբունքների վրա և ղեկավարվում է անըստգյուտ Օրենքով: Այս գաղափարները 2. Դարվինի մարդարանական տեսության և L. Բյուն-Ների գռենիկ մատերիալիզմի արձագանքներն էին: Մարկովը նույնպես հրապուրվել էր աշխարհը կառավարող բացարձակ ու ամենակարող Օրենքի գաղափարով և գիտականորեն ուսումնասիրել այն, սակայն բոլոր բարդ, բայց գեղեցիկ բաները, որ նա սովորել էր, ամփոփված էին հեղափոխության այս քարոզչի մերկապարանց հայտարարության մեջ. «Աստված չկա» (էջ 229–230):

Շվարած Մարկովը վերջապես ըմբռնում է, որ աշխարհի բոլոր նվաճողներն առաջնորդվել են նույն օրենքով, որը ջունգիների օրենքն է Կամ ամենահարմարվողների գոյատևման օրենքը, իսկ ամենահարմարվողը նա է, ով ունի ամենաուժեղ ժամփիները, ամենամեծ իշխանությունը, ամենախորաթափանց բանականությունը, նվազագույն խղճահարությունը, ամենանկոպիս զգայությունները, գուեկագույն ցանկությունները:

Հեղափոխության թոհուրոհիվ անցած Մարկովն ի վերջո ձերբակալվում է: Սա հեղինակին հնարավորություն է տալիս պատկերելու Արտակարգ հանձնաժողովի՝ չեկայի գործունեությունը, և հեղափոխության անկապ-տելի մասը՝ բանտը:

Վեպի չորս գլուխներում, որոնք վերնագրված են «**Ձերբակալություն», «Արտակարգ հանձնաժողով», «Բանտ» և «Մահաղացու», հեղինակը հանգամանորեն նկարագրում է խորհրդային պատժի մեթեսայի գործունեությունը: Համառոտ ներկայացնելով Արտակարգ հանձնաժողովի ստեղծման հանգամանքները՝ Գրուզիուսը պատկերում է այն որպես բռնակալական գործակալություն, որն իր դաժանությամբ զիջում է միայն կարմիր բանակին: Իսկ նրա կիրառած մեթոդները չեն համապատասխանում հեղափոխության լուսավոր նպատակներին: Չեկայի վերահսկությունը պահպանում է այս գործունեությունը:**

դության մեթոդները նույնն են, ինչ ցարական **օխրանայինը**, որն էլ ընդօրինակել էր ֆրանսիական հանրապետության պատժիչ մեխանիզմը: Վերջինս իր հերթին օգտվել էր Ֆրանսիայի թագավորների կիրառած մեթոդներից, սրանք էլ կատարելագործել էին Հռոմի մեխանիզմը: Մարդկության պատմության ընթացքում դաժանությունը, կտտանքները, մահապատիժը, լրտեսությունը, բանսարկությունը կառավարողների համար եղել են իշխանությունը պահպանելու միջոցներ: Մարդկությունը մշտապես ապրել է շրջապտույտի մեջ: Նոյն գաղափարները հասարակական տարբեր շերտերի տարբեր մեկնաբանություններով մարդուն հասցրել են 20-րդ դար՝ այդ ամբողջ ընթացքում դաժանության նորանոր ձևեր հորինելով, որպեսզի մարդկային կրքերը սանձգեն, մարդը լինի տիրողներին հնագանդ քաղաքացի:

Լուսավոր ապագա խոստացող հեղափոխության ստեղծած պատժիչ համակարգի էական տարբերությունը մինչ այդ եղածներից այն էր, որ պատժվում էր անծայրածիր Ծուսաստանի ամբողջ վերնախավը: Հենց որ կարմիր բանակը նոր տարածք էր գրավում, չեկան լրտեսների և սաղթիչների հսկայական բանակի օգնությամբ ներս էր մտնում՝ հակահեղափոխական քարոզչության դեմ պայքարելու: Առանց վկանների կամ մեղադրյալներին լսելով՝ դատում էին, սպվորաբար մեղավոր ճանաչում ու գնդակահարում: Որքան հեղափոխությունը տարածվում էր, իսկ հեղափոխական մոլեուանդությունը՝ բորբոքվում, չեկայի գործունեությունն այնքան ընդլայնվում էր, բանտերի թիվը՝ բազմապատկվում: Այն նոյն մարդիկ, ովքեր, վեհ նպատակներ քարոզելով, միլիոնավորների ոտքի էին հանել և իշխանությունը գրավել, այժմ դիմում էին այն նույն մեթոդների կիրառմանը, որոնցով հարձակվել էին իրենց վրա, ցուցադրում էին նոյն անգթությունն ու անմարդկայնությունը, որոնց դեմ պայքարել էին:

Չեկայի գործունեությունը պատկերվում է Վլադիմիր Բելինսկու՝ Կազանի չեկայի դեկավարի կերպարով: Նա հեղափոխությունից առաջ եղել էր մաթեմատիկայի ուսուցիչ և գրաբանում միշտ կարկանդակ էր պահել՝ երեխաներին հյուրասիրելու համար: Նախկին Զերմեռանդ մարդասերն ու հայրենասերը Մարքսի և Էնգելսի տեսություններից համոզվել էր, որ համաշխարհային նոր կարգ կարելի էր ստեղծել միայն բանվոր դասակարգի ազատագրմամբ: Իր համարձակ գաղափարների համար արսորվել էր Սիրիք, որի սառնամանիքներն ավելի էին կոփել հեղափոխականի նրա կամքը, և, որպես անաչառ ու համոզված կոմունիստ, հաղթանակից հետո ընտրվել էր Կազանի չեկայի դեկավար: «Պաշտոնի անցնելով՝ Բելինսկին կատարել էր մարդասերի իր պարտքը. դադարեցրել էր զանգվածային կողոպուտն ու բռնությունները, արգելել էր կասկածելի մարդկանց գտնելու նպատակով տներ ներխուժելու և մարդկանց սպանելու այրակտիկան, վերջ էր տվել բանտարկություններին, բացի նրանցից, որ կատարվում էին իր հրամանով: Հասարակության անդորրը չխախտելու նպատակով հրամայել էր ձերբակալություններն անել գիշերը, իսկ մեղադրյալի հարցաքննությունը դարձրել էր անհրաժեշտ: Վերջինիս վկայությունները գրի էին առնվում և դառնում արձանագրության մասեր: Մահապատիժները նույնպես իրականացվում էին գիշերը: Մարդասիրական

այս բոլոր բարեփոխությունները, սակայն, ակնկալված ազդեցությունը չէին թողել. գիշերային ձերբակալություններն ահ ու սարսափ էին սփուել բնակչության մեջ:

Այս բանտը, ուր հայտնվում է Մարկովը, գրադեցնում էր նախկին մեծահարուստի առանձնատան՝ փողոցի մակերեսից ներքև գտնվող հարկերը, որոնք միջնապատերով բաժանվել և վերածվել էին բանտախցերի: Յուրաքանչյուր խցում երեսունից քառասուն մարդ էին պահում, որոնք գիշերում էին անվաղողերի մեջ կամ պատին ամրացրած դարակներում: Այն կարող էր տեղավորել հինգ հարյուր մարդու, բայց երեսն բանտարկյաների թիվը գերազանցում էր, որովհետև դա ընդամենը մի կարծ կանգառ էր գերեզման տանող ճանապարհին, որով անցնում էին հազարավոր մարդիկ: Բանտի պատերի ներսում կյանքը սառցակալել էր. այն ասես մոմակերտ մարմինների թանգարան լիներ. մարդիկ գունատ էին, հուսալքված ու սարսափած: Երեկոյան կարձատն շարժում էր սկսվում. դուռը բացվում էր, և հատակին հաց ու կաղամբապուրով լի կաթսա էին դնում: Ապա բանտարկյաները նորից ընկղմվում էին ընդարմության մեջ... Տեղափոխությունները ստվորաբար ուշ գիշերն էին կատարվում, երբ մարդիկ գարշահոտ օդից անզգայացած ու հիպնոսացած վիճակում էին, և ոչ մեկի համար գաղտնիք չէր, որ իրենց տանում էին մահապատժի: Խցում տիրող մթնոլորտի ամենաէական զգացումը սարսափն էր: Բանտարկյաներն իրար հետ չէին շփվում. յուրաքանչյուրն իր շուրջն ստեղծել էր առանձնահատուկ ոգեղենն խուց, որի պատերն ավելի հաստ ու անթափանցելի էին, քան զնդանինը, և սպասում էր ահարեկչության զոհը դառնալու իր հերթին: Սակայն Պավել Մարկովին հաջողվում է փրկվել այդ դժոխային բանտից և երկար թափառումներից հետո նա հայտնվում է Հայաստանում, ուր հայացքն ուղղելով Արարատին՝ նա գտնում է իր փրկությունը:

6. Արարատ լեռան գործառույթը

Հայոց հավերժ գոյության խորհուրդը մարմնավորող սրբազն լեռան գրույրուսյան պատկերները համարձակորեն կարող են մրցակցել հայ և օտար արձակում Արարատին նվիրված լավագույն էջերի հետ: Արարատը վեպում ունի այլաբանական երկու նշանակություն. խորհրդանշում է **Աստվածային կամքը և Հայաստանի վերածնության գաղափարը:** Հեղինակի պատկերացմամբ՝ երկրորդը տրամարանորեն բխում է առաջինից: Եթե մարդ ընդունում է, որ Արարատ լեռն Աստծու գոյության իրեղեն ապացույցն է, ապա չի կարող ժխտել, որ բիբլիական լեռան տեղադրությունը՝ հենց Հայաստանում, ունի որոշակի խորհուրդ: Արարատ լեռան բազմաթիվ ամսնախաղեա գեղեցիկ նկարագրություններում այս երկու գաղափարներն արտահայտվում են իրար հետ փոխկապակցված:

Առաջին անգամ բիբլիական լեռը վիպական գործողությունների մեջ է մտնում վեպի երկրորդ մասում, երբ զնդապետ Մարկովն իր հանձնակատարի ուղեկցությամբ ուղևորվում է Անի՝ նրա ավերակները ուազմա-

վարական տեսանկյունից ուսումնասիրելու համար: Եթք հեռվում երևում է Արարատը, նա դիմում է իր հանձնակատարին՝ ասելով. «Եթք ցարը նվաճեց Բարձանը, նա դարձավ Եղեմի պարտեզի տերը: ...Ըստ ավանդության՝ Եղեմի պարտեզն այստեղ է եղել, ավելի ծիշտ՝ պարտեզի մի մասը: Արարս գետը դրախտի երրորդ գետն է, որը հայտնի է Տիգրիս անունով... Հարավում՝ այստեղից ոչ շատ հեռու, սկսվում է Եփրատ գետի ակունքը, որը դրախտի չորրորդ գետն է: ...Արարատը հենց այն լեռն է, որի վրա նոյյան տապանը ջրհեղեղի ժամանակ հանգրվանեց» (Էջ 82): Աստվածաշնչյան այս հանրահայտ պատմությանը հետևում է Անիի և Նրա շուրջը փոփած ավերակների մի ամբողջ հովտի տիտոր նկարագրությունը, որը եզրափակում է փառավոր անցյալի այդ բեկորների մեջ ծվարած Բարձան գյուղը՝ ոուս հզոր գեներալի առջև բացահայտելով արդեն «մարդկային» ավերակներ, որոնց մեջ, սակայն, Մարկովը հանդիպում է այլ տեսակի էակների, էակներ, որոնց սովորուկ մարմինները թեպետև ցնցոտիների մեջ էին, բայց աչքերն այնպիսի ծերմությամբ ու կսեմ հափշտակվածությամբ էին ուղղված իրենց հովվին, որ հպարտ ազնվականի հոգում առաջացած բնական խոճահարությունն իր տեղը զիջում է ակնածալից հարգանքի:

Աստվածաշնչյան Եղեմական պարտեզում նախախնամությամբ հայտնված ժողովուրդը ծայրահեղ աղքատության մեջ է, իսկ Երկիրը՝ ավերակների: Թուրքերի և ռուսների միջև բաժանված հողերում բնիկներն օտար են: Առաջինները սրերով են հայոց հողը մաքրում հայերից, երկրորդներն իրենց շահադիտական խնդիրներն իրականացնելու համար ավելի քաղաքակիրթ ձևերի են դիմում, բայց վերջնական նպատակն ավելի մարդասիրական չէ՝ ամրապնդել կայսրության սահմանները, ապահովել հզոր Ռուսաստանի ազդեցությունը հարավում՝ հայ ժողովրդին և հայոց հողերն օգտագործելով որպես պատվար թուրքական վտանգի դեմ:

Սակայն և՛ թուրքական, և՛ ռուսական նկրտումները, ըստ ամերիկացի գրողի, հեռանկար չունեն, որովհետև «ողջ հավատը, ողջ խորհուրդը գալիս-կենտրոնանում է Արարատի վրա, քանզի առաջին անգամ Աստված այստեղ է համաձայնություն կնքել մարդու հետ: Այդ գործողությամբ Ամենակարողը սահմանափակել է իր ամենակարողությունը, Հավիտենականը ձանաչել է անցողիկին, աստվածայինը միացել է մարդկայինին, և մարդը բարձրացվել է առ Աստված» (Էջ 117):

Աստված հայերին սփոռել է իր սրբազն լեռան շուրջը: Դարեր շարունակ հայերը կրել են Աստծուն լրած և իր սին կամքին ապավինած մարդկության ստեղծած դժոխքում ապրելու տառապանքները և վերապրել ու պահպանել են այն, ինչ իրենց մեծագույն նվաճումն է՝ **ամուր ընտանիքը**: Ուստիև նրանց հավաքական կամքից է կախված Երկրի հետագա ծակատագիրը, իսկ Արարատն անժխտելի ապացույց է, որ այդ ծակատագիրը լուսավոր է լինելու: Բայց եթե ամերիկացի միսիոներ Ամովս Լայրլն աներկրայորեն հավատում է բիբլիական լեռան շուրջը սփոռված հայության՝ կործանման անվերջանալի շրջապույտից դուրս գալու անխուսափե-

լիությանը, ապա իրենք՝ հայերը, ավելի իրատեսական վերաբերմունք ունեն սեփական ճակատագրի նկատմամբ: Արարատ լեռան դիմաց՝ Բարձանում, բավականին բարգաված համայնք հիմնելուց հետո նրանք չեն դիմանում ոուս իշխանավորների ստեղծած արհեստական արգելքներին: Գյուղում բնակություն ստանալու համար պաշտոնական թույլտվությունը տարիներով հետաձգվում է, և հայերն աստիճանաբար լրում են այս: Միայն Ամովս Լայրլը՝ խենթ թվացող միսիոներն է շարունակում մնալ այստեղ՝ հայկական հողին համառորեն կառչած: Ցուրաքանչյուր կորստից, ամեն մի կարևոր դեպքից հետո նա հայցքը հառում է Արարատին՝ հայատանյան իրականության հետ բոլոր հարաբերություններում իր ընկերակցին ու սփոփչին, և պատասխանի ու հույսի սպասումնրա խոռոչներից:

Երբ գործարար Նշան Քովյանը լրում է հայրենի եզերքն ու մեկնում Ամերիկա, Լայրլը մարգարեի նման նորից է նայում Արարատին, և այդ պահին մռայլ ու խավար սարի տեսքը նույնքան մարդկային է, որքան մարդունը. «Ամովս Լայրլ երկար ժամանակ նստեց իր տան սանդղամուտքին, ինչպես հաճախ էր անում՝ նայելով, թե ինչպես էր մութն ընկնում, ինչպես էր գիշերը ծածկում հարթավայրը, և խավարը խավար ջրերի պես Արարատի լանջերով վեր բարձրանում, մինչև որ միայն կլոր գմբերը մնաց հեղեղից վերև՝ թույլ վարդագույն լույսի շողերով պարուրված: Կամաց-կամաց զագարի լույսն էլ մարեց, և միայն մի եզակի գունատ շողիկ մնաց, ապա դա էլ սավառնեց-գնաց, ինչպես տապանից բաց թողնված աղավնին, որպեսզի առավոտյան նորից վերադառնա լեռան կատար» (Էջ 152):

Արարատ լեռան գրոսքլուսայան նկարագրություններում կարծես աղոթքի նման մարգարեություն է հնչում այն մասին, որ Հայաստանը վերածնվելու է, որովհետև այդպիսին է Աստծու կամքը: Խավարով պարուրված Արարատի բանաստեղծական այս տեսարանի փիլիսոփայությունն ամրողացնում է Մարիամ Վերյանի դուստր փորբիկ Սիրանն իր մարգարեական հարցով. «Կարծում ես՝ Բեթղեհեմի աստղը նորից է փայլելու» (Էջ 152):

Հայորդիներն ընկրկում են իրական դժվարությունների առջև և հեռանում օտար ափեր՝ երջանկություն փնտրելու: Անխոռվ և հեռավոր Արարատի փառահեղ տեսիլիքի մեջ բարացած աստվածային կամքը նրանց ոչինչ չի ասում: Երբ Նշան Քովյանն Ամերիկա մեկնելուց առաջ գալիս է Լայրլին հրաժեշտ տալու, վերջինս ասում է. «Ամերիկան մեծ երկիր է, Նշան, հնարավորությունների երկիր: Բայց Աստված այս երկիրի վրա է քայլել: Սա է եղել Նրա այգին հնուց ի վեր, և նա սիրում է սա: Մի օր այն կանգնելու է հենց այսպես, ինչպես Նա է ցանկանում» (Էջ 150): Գրոսքլուսը թերևս այս խոսքերն է ցանկացել բացականչել այն օրերին, երբ քայլել է հուսալքության ու աղքատության շեմն անցած հարյուր հազարավոր փախստականներով լեցուն Ալեքսանդրապոլի խորշակահար փողոցներով:

Արարատը՝ որպես Աստվածային կամքի խորիրդանիշ, ուղեկցում է նաև Պավել Մարկովին Հայաստանում նրա հայտնվելու առաջին իսկ պահից: Գրական մեծ վարպետությամբ և փիլիսոփայական վերացարկ-

մամբ է նկարագրված այն տեսարանը, երբ Մարկովս առաջին անգամ գնացրի պատուհանից տեսնում է Արարատը: Հեռվում՝ ամպերի մեջ, միայնակ մի լեռնագագաթ է երևում, որը սկզբում ձյան զանգվածի է նմանվում, հետո դառնում երկինք խոյացած, ձյունածածկ, կոր զմբեթ: «Դա միայնակ սար էր, մենության շունչ կար նրա ուսերին, ասես նրա բոլոր ընկերներն անհետացել էին հորիզոնում, որպեսզի այլս չվերադառնային, ասես նա կրկին հայտնվել էր, որպեսզի մի վերջին հայացը նետեր աշխարհի վրա՝ նորից, հավիտյանս անհետանալուց առաջ» (271): Լեռան վեհաշուր տեսքն անհասկանալի զգացումով է պարուղում Մարկովին: Նրան թվում է՝ ինքն այդ սարի հետ մեկ միասնական էություն է, և իր արյունը միշտ ճանաչել է այդ սարը. «Թեպետ Պոլ Ստեփանովիչը չգիտեր լեռան անունը, առաջ երբեք այն չէր տեսել, նրա հետ ծանոթ լինելու մի արտառոց զգացում համակեց նրան: Ասես ինքն այդ սարի հետ մի էություն լիներ, ասես նրանք միևնույն ոգով տողորված լինեին՝ լեռը և մարդը, ասես նրանք նույն փորձություններով անցած լինեին: Երկուսն էլ միայնակ էին, երկուսն էլ՝ մեկուսացված Աստծու արարած մասցած ամեն ինչից. մարդը, ում Արարիչը վեր է դրել բոլոր մյուս արարածներից, և լեռը, որը վերևից նայում է երկրին: Երկուսն էլ իրենց առաքելությամբ դատապարտված էին միայնության: Երկուսն էլ, որովհետև մնացած արարչագործությունից վեր էին ու առանձնահատուկ, զգում էին այն բոլոր փոթորիկների ուժը, որ ալեկոծվում էր ու մոլեգնում տիեզերքի խոռոշներում» (էջ 271): Այն, որ Մարկովը չգիտեր լեռան անունը, բայց նրա արյունը հուզվեց սարի տեսքից, թերևս արտահայտում է հետևյալ գաղափարը. բոլոր մարդ արարածները, անկախ իրենց կրոնական պատկանելությունից և Աստծու գոյությունն ընդունելու կամ չընդունելու իրողությունից, անգիտակցորեն ապրում են աստվածային այն զգացողությունը, որը թելադրում է Արարատի վեհաշունչ տեսքը, լեռ, որն Աստծու գոյության ամենամեծ իրեղեն ապացույցն է:

Այսպիսով՝ վեպի գլխավոր հերոսները՝ Ամովս Լայրն իր հարյուրավոր որբերի և հայկական նորահաստատ համայնքի մյուս անդամների ու Սիրանի հետ և Պոլ Մարկովը, անցնելով աշխարհում տիրող սարսափների միջով, հավաքվում են բիբլիական լեռան առջև: Աստվածային կամքի թելադրանքով լեռան ստորոտում գտնվող Բարձան գյուղում ստեղծում են Մանկական քաղաք, որտեղ հավաքվում են չորս հազար որբ երեխաներ: Հերոսներից յուրաքանչյուրը յուրովի է կապված սարին: Միսիոների համար Արարատը աստվածային խոստումն է, նրա սփոփիչը: Նա մշտական հաղորդակցության մեջ է լեռան հետ: Նրա ձեռքերում Աստվածաշունչն է, իսկ հայացրում՝ մեծ սարը: Բարձանում ապրելու տարիներին Լայրի հոգին բազմիցս հանգիստ է առնում սարի զառամյալ, բայց անխոնջ ուսերին: Բոլոր այն իրավիճակներում, երբ Լայրը չի հասկանում իր անելիքը, հայացքն ուղղում է Արարատի բարձունքներին, և ամեն անգամ լեռը նկարագրվում է յուրովի՝ տվյալ իրավիճակի հաղորդած տրամադրությանը համապատասխան, բայց միշտ ակնածալից ու փառահեղ: Լեռան և Լայրի հարաբերությունները վեր են ածվում յուրօրինակ երկխոսության: Միսիոները դույզն իսկ չի կասկածում, որ

բոլոր հարցերի պատասխանները հավերժական լրության մեջ միայնակ ընկղղմած լեռան կազիոներին են, և սովորաբար նման դեպքերում մանր թվացող որևէ դեպք է տեղի ունենում, որը Լայլին ցույց է տալիս դժվարությունից ելք գտնելու ուղին:

Իսկ Պոլ Մարքովի համար Արարատը սեփական ուժերը վերագտնելու և վերահստատվելու խորհրդանշանն է: Հեղափոխությունը ջախջախել է նրա անհողողդ հավատն իր անխորտակելի կամքի հզրության նկատմամբ, իսկ Արարատն իր խորհրդավորությամբ նրան կյանքի ուրիշ՝ ավելի մեծ նպատակ է ցույց տալիս՝ ընտանեկան սեր (նա սիրահարվում է Սիրանին, նրանք ամուսնանում են ու երեսա ունենում) և ստեղծագործ աշխատանք:

Սիրանի համար Արարատն արդեն մի բան է, որը նրանից դուրս չէ, որպեսզի սահմանվի կամ բացատրվի, ինչպես յուրաքանչյուր հայ մարդու համար: **Այն սկիզբն է ու վերջը:** **Միշտ եղել է և կինի, ինչպես միշտ կինեն բարը, աշխատանքը, տառապանքն ու հույսը:** Ասել է թե՝ որպես Աստվածային կամքի խորհրդանշան՝ Արարատն իր ստորոտում հավաքում է բոլոր նրանց, ովքեր ընդունում են այդ կամքն ու ենթարկվում այդ կամքին, և ապա փրկում է նրանց ևս մեկ անգամ, երբ օգտվելով Հայաստանում տիրող անկայուն քաղաքական վիճակից՝ թուրքերը հարձակվում են Հայաստանի վրա: Մանկական քաղաքի բնակչութունը, Մարկովի, Սիրանի, Լայրլի և հայ ֆիդայիների առաջնորդությամբ մեծ դժվարություններ հաղթահարելով, անցնում է Արաքսը և ապաստանում Արարատի լանջերին:

Էլջին Գրոսբլուսը վեսպի վերջին էջում բացահայտում է մարդկությանը հուզող հարցի պատասխանը՝ գոյատևման զաղտնիքը. «Փրկությունը փոխադարձ երևոյթ է՝ Աստծու Կամքի և մարդու կամքի միությունը մեկ միասնական նպատակի համար: Աստված մարդուն պարզել է իր սրբավայրը, բայց մարդ իր սեփական կամքով պիտի մտնի նրա խաղաղության մեջ: Աստծու թագավորությունը մոտ է, բայց բարի կամքի տեր մարդիկ պիտի կառուցեն նրա աշտարակներն ու մշակեն նրա պարտեզները» (Եջ 429): Իսկ այն կամուրջը, որը մարդու կամքը միացնում է Աստծու կամքին, սերն է: Սերն է առեղծվածի գաղտնիքը և ասմեկնելի առեղծվածն ինքը:

7. Հայաստանի գրությունույան բնկալումը

«Արարատ» վեպում, եթե կարելի է այսպես ասել, հանրագիտարանային արտացոլում են գտել գրեթե այն բոլոր երևոյթները, որոնք բնորոշ են եղել խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի Հայաստանի տցիալ-քաղաքական և տնտեսական կյանքին: Հայ իրականության գեղարվեստական նկարագրությունը և հեղինակի որոշ մեկնաբանություններ այսօր կարող են տարակույսներ առաջացնել, բայց և այնպես անվիճելի է, որ **սա միակ վեպն է**, ուր անցյալ դարասկզբի Հայաստանի հանրային-քաղաքական կյանքը գեղարվեստական բազմակողմանի արտացոլում է գտել օտարերկրացի հեղինակի գրչի տակ:

Ամերիկացի վիպասանի համար, հավանաբար, ամենատպավորիչ երևոյթն իր տեսած Հայաստանում ամենուր սփոված ավերակներն են եղել, որոնց նկարագրությունը նրա համար դարձել է միջոց՝ արտահայտելու երկու իրողություն. նախ՝ դրանք վկայում են երկրի և քրիստոնեական հավատի հնադարյան պատմության մասին, ապա՝ ընթերցողին շատ պատկերավոր ցույց տալիս, թե ինչ է տեղի ունենում, երբ որևէ տեղով թուրքն է անցնում:

Հայաստանի պատմական անցյալի մասին տեղեկությունները հեղինակը ներկայացնում է վիպական Դիլիջանի և Ասիի ավերակների նկարագրությամբ: Չի կարելի ասել, թե այս նկարագրությունները համապատասխանում են մեզ հայտնի Դիլիջանում կամ Ասիում գտնվող որևէ իրական ավերակի: Գրությունը պարզապես Դիլիջանին և Ասիին է վերագրել այն, ինչ ինքը տեսել է: «Մի ժամանակ Դիլիջանում հայկական մեծ տաճար էր եղել,- գրում է վիպասանը,- բայց Հայաստանի անկմանը զուգընթաց կործանվել էր, և այժմ մկրտության երկու ավագանի ջարդված բեկորներն էին միայն մասել, որոնք դուրս էին ցցվել խեցեղենի և առյուսի կտորների կույտի միջից: Մկրտության այս երկու ավագանը Հայաստանի հոգևոր պատմության լուր վկաներն էին: Մեկը մարդաչափ երկարություն ուներ, պատրաստված էր կոպիտ բազալտից և ամուր էր, մյուսը մարմարյա էր, փոքր և արտառոց փորագրություններ ուներ՝ խորիրդանշական բազմաթիվ պատկերներով: Առաջինի մեջ ընկղմում էին մեծահասակ նորադարձներին, և այն պատրաստվել էր հնագույն ժամանակներում եկեղեցու ամենավաղ օրերում, երբ ավետարանականությունը եռանդուն գործունեություն էր ծավալել, և նորադարձները բազմաթիվ էին: Առաքելական ջերմեռանդության նվազման հետ եկեղեցու հեղինակությունը սահմանափակվել էր: Նորադարձները հազվադեպ էին, և արդեն ծնված օրից մարդ պատկանում էր եկեղեցուն: Մեծ ավագան սկսել էին չօգտագործել, և քանի որ միայն նորածիններն էին մկրտվում, ավելի փոքր, ավելի գեղեցիկ ավագան էր պատրաստվել» (Եջ 13):

Դեռևս 20-րդ դարասկզբին Գրությունը ուշադրություն էր դարձրել թուրքերի՝ իրենց զրադեցրած հնադարյան հողի հարստությունների նկատմամբ ունեցած բարբարոս վերաբերմունքին. «Թուրքերը, որոնք համեմատաբար նորեկներ էին, հաշվի առնելով այդ երկրի հսկայական անցյալը, չեն տատանվում ավերակների քարերն օգտագործել որպես շինանյութ իրենց սեփական կառույցների համար» (Եջ 17): Պատմական համառոտ էրսկուրսի միջոցով հեղինակը հեղումներ է անում Հայաստանի փառավոր անցյալի մասին՝ հիշատակված բոլոր փաստերը վերագրելով Դիլիջանին: Վերջինս վեպում դառնում է Հայաստանի մշակութային-քրիստոնեական «կենսորոնը», որի «մոտակարից» է սերում Գրիգոր Լուսավորիչը, ինչպես նաև թշնամիներին դիմակայող ամրոցը. «Հստ ավանդության՝ սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը՝ հայերի առաքյալը, ծնվել է Դիլիջանի մոտակայքում: Երրորդ դարում Տրդատ թագավորը Դիլիջանը դարձրել է ուժեղ ամրոց, որը դիմադրել է հռոմեացիների բազմաթիվ հարձակումներին: Ավելի ուշ՝ Բագրատունյաց տոհմի թագավորության օրոք, դիմադրել է բյուզանդա-

ցիներին, որոնք, գործի դնելով իրենց ռազմավարական հնարամտությունները, ի վերջո տիրել են ամրոցին» (էջ 12), - գրում է հեղինակը:

Ասիի ավերակների նկարագրությունը վկայում է, որ հեղինակն անձամբ չի այցելել Ասի, բայց ընթերցողին Հայաստան երկրի հնադարյան լինելու հանգամանքը ևս մեկ անգամ հիշեցնելու համար կերտել է միստիցիզմով և ֆատալիզմով տոգորված մի պատկեր, որտեղ «նախահոռմեական» բառը շեշտում է երկրի անցյալը և ակնածանքի օգացողություն արթնացնում. «Արևելքում՝ դաշտավայրի դատարկության մեջ, պարզորոշ գծագրված քարերի մի մոայլ զանգված էր ցցվել, որի վրա այստեղ-այստեղ ջարդված, միայնակ գմբեթ կամ քանդված պատ էր բարձրանում՝ այն ամենը, ինչ մնացել էր Հայաստանի հնագույն, հզոր մայրաքաղաքից: ...Արևմտյան կրողմի վրա մի ուրիշ փլուզվող քարակույտ կար, որը, ասում էին, նախահոռմեական ժամանակների հունական քնակավայր էր: Երևանի նույնիսկ էլ ավելի հին անցյալի ավերակներ լինեին հենց այն հողաթմբի տակ, որի վրա կանգնել էին, ավերակներ, որոնց տարերքը ողորմածարար հողով ծածկել էր» (էջ 83):

Թուրքերի թողած ավերակների համառոտ, բայց ռեալիստական նկարագրությունները ներկայացնում են 1918-1919 թվականների Հայաստանի վիճակը, որտեղ անքաղ ոսկորները հանձնված էին արևի ողորմածությանը, իսկ ամբողջ երկրով մեկ փախատականների ձամբարներ էին սփռված. «Ինչ կրել էր Ռուսաստանը, Հայաստանը եռապատիկն էր կրել: Կայսերական բանակի կազմավորումից հետո թուրքերը խուժել էին երկիր և կրկնելով 1895 թվականի սպանդը՝ մորթել ու թալանել ամեն տեղ, որտեղով անցել էին» (էջ 271): Կարսը կիսավեր վիճակում էր, քաղաքի շուրջն անբերդի ու դատարկ հողեր էին, ասես Դանթեի «սառնաշունչ քավարանը» լիներ: Մի ժամանակվա հարուստ շուկաներում այժմ առնետներ ու շներ էին վխտում, «երբեմն էլ այստեղ-այստեղ վախեցած դեմքով որևէ վաճառական էր երևում համարյա դատարկ ցուցափեղլի վրա կրացած: Թուրքական հարձակման ժամանակ գրեթե այն ամենը, ինչ ռազմական արժեք չէր ունեցել, ոչչացվել էր: Իսկ երբ թուրքերը նահանջել էին, փորձել էին ոչչացնել այն ամենը, ինչ ռազմական արժեք էր ունեցել էր ունեցել, ոչչացվել էր: Իսկ երբ թուրքերը նահանջել էին, փորձել էին ոչչացնել այն ամենը, ինչ ռազմական արժեք էր ունեցել: Բարեբախտարար, այս նահանջը հապելավ էր կատարվել, և ամրոցներն ու քաղաքի ռազմական շինությունները մնացել էին, թեպետև կողոպտված վիճակում» (էջ 286):

Երիտասարդ ամուսիններ էմանուել և Մարիամ Վերյանների ընտանեկան կյանքի քնարական նկարագրությամբ, այնուհետև նաև նրանց դստեր՝ Միրանի կերպարի միջոցով Գրոսքլոուսը թուրքական բարբարություններին և ընդհանրապես չարին հակադրում է այն արժեքները, որ հայկական մշակույթը ավանդել է համաշխարհային քաղաքակրթությանը և շարունակում է ավանդել անդրլորեն: Ըստ հեղինակի՝ ամերիկյան մշակույթը մարդկությանը տվել է ժողովրդավարության պարգևը, որը նշանակում է հարգանք մարդկային արժանապատվության, անհատականության և այն աստվածային, ստեղծարար ոգու նկատմամբ, որը հատուկ է ամեն մի էակի, որքան էլ ցածր լինի նրա հասարակական դիրքը: Բայց հենց իրենց ժողովրդավարական անվանող ազգերն են պատե-

բազմներ հրահրում, և որքան նրանք պատերազմում են, այնքան ավելի թիշ են ժողովրդավարական մնում և դառնում են լավ կազմակերպված բացարձակ միապետություն: Հայերն աշխարհին տվել են յուրահատուկ ձարտարապետություն, որը «Արևմուտքը վաղուց ի վեր ընդօրինակում էր, և կատարելագործվել էր միջնադարյան գոթական ոճի մեջ, իսկ որդեգրված և կատարելագործված լինելով՝ դա պտուղ էր, որն ընկել էր ծառից» (Էջ 145): Այս յուրահատուկ պարզելու, որ հայկական մշակույթն ավանդել է աշխարհին, ընտանիքն է, այն սրբազն հարաբերությունները, որոնք գոյություն ունեն ամեն մի հայկական ավանդական ընտանիքում:

Գրուրիուսի գաղափարները մարմնավորող Մարիամ և Եմանուել Վերյանների ընտանիքը կործանվում է թուրքերի կազմակերպած սպանդի պատճառով, բայց նրանց դուստրը կենդանի է մնում և շարունակում հայկական ընտանիքի ավանդույթները: Ըուսական սարսափներից Մարկովը փրկվում է՝ ենթարկվելով Աստծու կամքին, բայց նա այդ կամքն ըմբռնում է՝ ընդունելով Սիրանի առաջարկած հայկական ընտանիքի գաղափարը:

Վերյանների ընտանեկան պարզ, բայց կրուտ հարաբերությունների նկարագրությունն արտացոլում է այն բարձր արժեքները, որոնք հատուկ են հայկական ընտանիքին, և որի ամենաբնորոշ տարրը սերն է: Այդ հատկանիշը վեպում պատկերված է սենտիմետալության հասնող ոռմանտիկ երանգներով: Հազարավոր տիպիկ հայկական ընտանիքներից մեկի պատկերմամբ գրողը «սեր» հասկացությունը, որը նրա արժեքաբանական համակարգում ընդգրկում է նաև սերն առ Աստված, հակադրում է չարին՝ թուրքերի հրեշավոր եղեռնագործությանը: Սերը պարտվում է, որովհետև հայերը ոչ թե Փիգիկապես զիջում են թուրքերին կամ կովելու կամք չունեն, այլ աշխարհում ստեղծված գոյարանական պատերազմում հաղթանակը դեռևս չարինն է:

Մարիամի հետագա կյանքի նկարագրությունը եղեռնը վերապրած այն բազմաթիվ հայ կանաց ծակատագիրն է, ովքեր երբեք չէին խոսում իրենց ապրած ողբերգության մասին, չէին փարարում իրենց ապրումներն ունկնդիրներին ու հարազատներին: Միրելի ամուսնու մահից հետո նա իր երկրային գոյությունը կարողանում է ձգել ընդամենը ութ տարի, այն էլ՝ հանուն դատեր՝ Սիրանի, որին սիրում է «կեղերիչ» սիրով, քանի որ նայում է նրան ու տեսնում ամուսնու պատկերը: Մարիամի կյանքը Բարձանում պատկերվում է որպես աստիճանական մարում, ինչպես «մրնշաղ», որը սիրում է ցերեկը, սակայն ողջունում է զիշերը և կամավոր ընկդմվում է նրա մեջ՝ խաղաղություն գտնելով նրա գրկում» (Էջ 121): Առանց ամուսնու ապրելու Մարիամի անկարողությունը հեղինակը համեմատում է այն զգացողության հետ, որ, հավանաբար, ապրել են զերեզման այցելած կանայք այն ժամանակ, երբ տեսել են, որ «քարը գլորել են և իրենց Տիրոջ մարմինը տարել: Նրանց եղերերգը մարդկության համընդհանուր ձիչն է, մարդկություն, որը, վստահելով Աստծուն, չի ընկալում նրա գործերի իմաստը. «Զգիտեմ, թե ուր դրին Նորան»» (Էջ 122): Մարիամի աստիճանական մարման բանաստեղծական նկարագրությունն ընդհանրացնում է միլիոնավոր անմեղ հայ զոհերի ապրած ողբերգությունը:

Էլզին Գրոսբլուսը հանգամանորեն պատկերում է կոտորածից փրկվածների ճակատագիրն Արևելյան Հայաստանում: Բազմաթիվ դժվարություններ հաղթահարելուց հետո բարձանցիներին ի վերջո հաջողվում է ստեղծել կայուն համայնք: Գյուղապետ Խանսուրյանի ղեկավարությամբ ստեղծվում են կենսական բոլոր կառույցները: Գյուղն ունի դպրոց, փոքրիկ եկեղեցի, գերեզմանոց, կոյուղի: Գյուղի տնտեսական կյանքը ղեկավարում է Նշան Քովյանը, որը Դիլիջանում վաշխառու էր, իսկ Բարձանում օգնում է գյուղացիներին ցորեն աձեցնել: Գյոյլթյան առաջին տարիներին գյուղը բարգավաճում է ու ընդլայնվում, սակայն զարգացման ազդակներն աստիճանաբար սպառվում են, և համայնքի անդամներին համակում է մի ախտ, որը բնորոշ է թերևս բոլոր հայկական բնակավայրերին, և որը չի վրխագի ամերիկացի վիպասանի աչքից. համայնքն սկսում է մահանալ: Ոչ մի նոր քան գյուղում տեղի չի ունենում: Աննկատելիորեն այստեղ-այնտեղ հայտնվում են դատարկ տներ, նորոգման կարոտ պատեր ու փողոցներ և չմշակված դաշտեր... Ապա դատարկ շինությունները գնալով շատանում են: Տասը տարի անց բնակչության կեսը գյուղը լրում է: Մարդիկ գնում են քաղաք, որովհետև կյանքն այնտեղ ավելի հրապուրիչ է, աշխատանք գտնելու հնարավորությունները՝ ավելի շատ: Ի վերջո, թուրքական յաթաղանից փրկված համայնքը վերջնականապես քայրայվում է համեմատաբար բարենպատ պայմաններում՝ դեռևս մինչև թուրքական երկրորդ սպառնալիքը: Քայրայման պատճառներից մեկը տնտեսական է. բնակչիները, նախկինում քաղաքաբնակ լինելով, նախապատվությունը տալիս են առևտրին և ցանկանում առևտրի կենտրոններին ավելի մոտ ապրել՝ գուցեն ապահովության նկատառումներով: Մյուս պատճառը քաղաքական է. ցարական կառավարության շինովնիկները հայերին հայկական հողում ապրելու պաշտոնական թույլտվություն այդպես էլ չեն տալիս: Գրոսբլուսն այս միջադեպը նկարագրում է քավականին հանգամանորեն՝ գեղարվեստական ամրողջական նկարագրություն տալով ռուսական բյուրոկրատիայի գործելակերպին, կիրառելով քաղաքական սարկազմի ոճարանական եղանակը:

Բարձանի քայրայումը մոտենում է ավարտական փուլին, երբ գյուղը լրում է Նշան Քովյանը՝ գյուղի ամենահարուստ մարդը, Ամերիկա գնալու նպատակով: Նա չի ուզում գնալ մայրաքաղաք, որովհետև «Էրիվանը քաղաքական գործիչների համար է, իսկ ես նրանց չեմ սիրում: Իհարկե, ավելի պատվարեր է քաղաքական գործիչ լինել, քան առևտրական, քայլ առևտրականը խաղաղության ձգտող մարդ է, մինչդեռ բոլոր այս քաղաքական գործիչները տաքլուխներ են: Եթե նրանք իրենց կամքով գործեն, մեր ժողովրդի գլխին ավելի մեծ դժբախտություններ կբերեն: Աստված չանի, որ մի օր երկիրն ընկնի նրանց ձեռքը» (Էջ 151):

1909-ին Բարձանում բնակվող վերջին բնակիչները ստանում են երկար սպասված «թույլտվությունը՝ հակիրծ հրաման հարթավայրն իննուն օրվա ընթացքում ազատելու մասին: Ամբողջ տարածքը ռազմական գոտի էր հայտարարվել, որտեղից բոլոր օտարներն ու փոքրամասնությունները վտարվում էին: Բարձանում հիմնադրում էին հսկայական զինապահեստ, շտեմարաններ, զորանոցներ և վարժահրապարակներ:

Վերջինը հեռացող հայերը հավատարմությունից չէ, որ մնացել էին Բարձանում, ոչ էլ այն հողի նկատմամբ սիրուց, որի վրա նոր տուն էին կառուցել, այլ որովհետո կամ խիզախությունը, կամ ուժը չէր հերիքել, որ ավելի շուտ հեռացած լինեին: Նրանցին մեկը Հայրին է մեղադրում իրենց ձախորդության համար. «Վաղուց պիտի հեռանայինք: Պիտի իմանայինք, որ պաստոր Հայրի խոստացած կանաչ արոտավայրերն ուրիշ լեղերում են: Բայց մնացինք, հուսացինք և վստահեցինք նրան» (Էջ 156):

«Սա էր Դիլիջանի համայնքի պատմությունը, և, ըստ երևույթին, այս պիսին է եղել հայ ժողովրդի պատմությունը: Դանդաղ քայլայում, դանդաղ նվազում, դանդաղ մահացում, ինչպես բիզոնը՝ արևմուտքում...» (Էջ 154), – ահա այսպիսի ճակատագրական եզրակացության է հանգում ելքին Գրուբրուսը, երբ վերջին հայերը օրյեկտիվ և սուրբեկտիվ պատճառներով լքում են այն հողը, որը ապաստան էր տվել նրանց:

Բարձանում ստեղծված հայկական բնակավայրի քայլայման տնտեսական և քաղաքական պատճառները նկարագրելով՝ հեղինակն արտահայտում է այն համոզմունքը, որ այս աշխարհում գործում է այնպիսի քարոյական միջավայր, որը չի նպաստում այն անհատի կատարյալ զարգացմանը, ով չի ապավինում բիրտ ուժին:

Այս առումով խիստ ուշագրավ է ոռուսական և թուրքական տիրապետության դեմ **ՀՅ Դաշնակցության** գործունեության գրուբրուսայն մեկնաբանությունը: Արևելյան Հայաստանում հաստատվելու տասներորդ տարում Խանսուրյանն անդամագրվում է դաշնակցական կուսակցությանը, որն այդ ժամանակ ազգային գործունեության պատճառով անօրինական էր համարվում: Խանսուրյանին հրավիրում են մայրաքաղաք՝ ընդհատալյա գործունեություն ծավալելու: Նրա մեկնումն արագացնում է համայնքի քայլայումը: «Փիլիսոփայական հետազոտություն» գլխում գրողը Խանսուրյանի և Հայրի զրոյցի ընթացքում ներկայացնում է Դաշնակցության տեսակետներն ազատության, անկախության, հայրենասիրության և Հայաստանի ճակատագրի վերաբերյալ: Հեղինակի համոզմամբ՝ օտարերկրյա տիրապետողների դեմ պայքարել քաղաքական միջոցներով նշանակում է մարդկանց տանել անխուսափելի մահվան: Հայրը վստահ է, որ ոռուների ու թուրքերի միջև տարբերությունը քիչ է. նրանք ռազմատենչ ազգեր են, որ ապավինում են ուժին: Նման ասպարեզում մղված ցանկացած պայքարում ուժն է հաղթում. «Իսկ մենք, մենք ավելի լավ է վստահենք Տեր Աստծուն: Մեր թագավորությունը, ինչպես Հիսուս Քրիստոսն է ասել, այս աշխարհի չէ, քանզի դա այս աշխարհի իրականությունից վեր է» (Էջ 138): Խանսուրյանի կերպարին վիպասանն այնուհետև անդրադառնում է ևս մի քանի անգամ՝ այդպիսով գրեթե ամբողջական կերպով ներկայացնելով Դաշնակցություն կուսակցության գաղափարները, նպատակը, Հայաստանի անկախության տարիները և նրա ողբերգական վախճանը:

Անկախության տարիներին մայրաքաղաք Էրիվանում տիրող կարձատն խանդավառության, նոր կառավարության անդամների մեծ ծրագրերի և այդ ծրագրերի տապալման գեղարվեստական նկարագրությունը գրողի համար միջոց է՝ արտահայտելու բիրտ ուժին դեմ պայքարելու ան-

հնարինության մասին իր տեսակետը: Էրիվանում, ինչպես Թիֆլիսում, «իրականության կարծը միջուկը պատսպարվել էր նոր խանդավառության պատյանում, իսկ թշվառությունն իր դեմքը ծածկել էր հոյսի ամոթիսած քողով» (Էջ 299): Հստ Գրոսրլոուսի՝ հայկական բանակն ու կառավարությունը պահպում էին դաշնակիցների տրամադրած վարկով, իսկ դաշնակիցների նպատակներն ու խոստումները չէին համապատասխանում հայերի ամվանգության անհրաժեշտ պահանջմունքներին: Դաշնակիցներին պետք էր բոլիերային պետություն՝ կարմիր Ռուսաստանի ու ասիական զանգվածների միջև: Քանի որ դաշնակիցների նպատակները քաղաքական էին և ոչ թե մարդասիրական, նրանց նվերներից օգտվում էր միայն քաղաքի մի շրջանը, ուր աշխուժություն ու խանդավառություն էր տիրում: Այդ շրջանից դուրս սով էր, որը դանդաղ խորանում էր: Ոգևորված դաշնակից պետությունների և Միացյալ Նահանգների խոստումներից՝ նոր կառավարության նախարարները եռում են տնտեսական և ռազմական մեծ ձեռնարկումների առաջացրած ազնիվ, բայց ոռմանտիկ խանդավառությունից: Նրանք նոյնիսկ պատրաստվում են ձեռք բերել Սև ծովի մի մասը և ռազմածովային նախարարություն բացել:

Էլջին Գրուպը ուսը, դոյզն-ինչ չկասկածելով հայերի անկեղծ հայրենասիրության վրա, ներկայացնում է՝ Մարկովի ընկերոջ նախկին ռուսական բանակի լեյտենանտ Ալեքսեյ Դոստինի տեսակետը հայերի մասին. «Հայերը կովելուց քան չեն հասկանում: Կառավարելուց գլուխ չեն հանում: Քաղաքականության մեջ ընդունակություններ չունեն: Ինչպես կարող են կառավարելուց քան հասկանալ, եթե դարեր շարունակ իրենց սեփական կառավարությունը չեն ունեցել. Բայց թե ինչպես են կարողանում փող ստեղծել» (Էջ 301): Գնդապետ Աջարյանը Մարկովին բացարում է հայ զինվորի յուրահատկությունները. հայ զինվորը սովոր չէ զորանցային կարգապահության, որովհետև հայերը երթեք գենք չեն կրել, և նրանց համար չի կարելի կիրառել այն կտրուկ միջոցները, որոնք սովորական երևույթ են ռուսական բանակում: Հայ գնդապետն ինքն այնպիսի տպավորություն է թողնում, թե ավելի հմուտ է մետարքի և կտորեղենի հետ գործ ունենալու մեջ, քան հրազանների ու հրետանու» (Էջ 304):

Այսօր արդեն կարելի է հաստատապես ասել, որ Գրությունը շատ չի մեղանչել իրականության դեմ, եթե Հայաստանը նկարագրել է որպես մի երկիր, որտեղ միայն երազանք է՝ այն, ինչ ցանկալի է, և ոչ թե այն, ինչ հնարավոր է անել գոյություն ունեցող միջոցներով¹⁷: Կեկավարների անհեռատեսության հետևանքով մատակարարումները չեն բավարարում, «ուշանում են կամ սխալ տեղ ուղարկվում: Հրամանները փոփոխվում են կամ մնում թղթի վրա, շենքերի հիմքերը գցում են ու այդպես էլ թռնուում: Սննդի ապահովումը ձախողվում է: Առողջապահական ծառայությունը տապալված է, հարկերը դրվել են, բայց չեն գանձվում, հասարակական ծառայունները աշխատավարձ չեն ստանում: Եվ արդյունքում, ամեն տեղ անհանգստություն է ու դժգոհություն» (Էջ 385): Ահա այսպիսին էր Գրությունի նկարագրած Հայաստանը բոլշևիկյան իշխանության հաս-

17 Տես Ակերսանյան Կ., Արևմտահայ գաղթականությունը Ակերսանդրապոլի գավառում 1914–1922 թթ., Եր., 2012, 511 էջ:

տատման նախօրեին:

«Արարատ» վեպում ընդարձակ նկարագրություն է ստացել փախստականների վիճակը, որին հեղինակն ականատես է եղել Ալեքսանդրապոլում անցկացրած մեկ-երկու ամիսների ընթացքում: Հայերի կյանքի ամենառբերզական ժամանակահատվածներից մեկի գրուրլուսպան նկարագրությունը, բնականաբար, իրականության գեղարվեստական վերամշակում է, որով հեղինակն արտահայտել է փրկության մասին իր տեսակետը:

Ամովս Լայրն իր միսիոներական գործունեության վերջին տասնամյակը նվիրում է Կարսում որբանցներ բացելուն, որոնք այնուհետև Մարկովի առաջարկով միավորվում են Բարձան գյուղում կառուցված ռազմական բարաքներում և վերածվում մի ամբողջ մանկական քաղաքի, ուր ապրում են չորս հազար որբեր և Դիլիջանի ջարդերը վերապրած հայերի մի մասը: Եվ իսկապես՝ հետագայի խորհրդա-թուրքական սահմանի մոտ ցարական կառավարության կառուցած հսկայական գորանցները, որոնք կոչվում էին Պոլիգոն, «Ամերիկյան կոմիտեի կովկասյան ճյուղի շտարի փոխնդապետ 2. Տելֆորդի խնդրանքով հանձնվում է ամերիկացիներին, որոնք էլ այն դարձնում են մեծ որբանոց, այստեղ կենտրոնացնելով մեծ թվով որբերի՝ այն վերածելով որբանոց քաղաքի»¹⁸:

Ըստհանուր գծերով պահպանելով իրական փաստերը՝ Գրոսքլոուսն «աղավաղել» է մի հանգամանք, որը կարող է չընդունվել հայ հանրության կողմից: Իրականում գաղթականներին օգնություն ցույց տալու հարցը եղել է տեղական իշխանությունների և լայն հասարակության ուշադրության կենտրոնում և հատկապես ամենայն հայոց Գուրգ Ե կաթողիկոսի, ում հովանավորությամբ 1914-ին ստեղծվել է «Ազգային հանձնաժողով՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի թեմի առաջնորդական փոխանորդ Արտակ վարդապետ Սմբատյանի գլխավորությամբ» (Էջ 12): 1915-1917 թվականներին քաղաքում արդեն գործում էին հասարակական և պետական տարբեր կառույցների կողմից բացված ութ որբանցներ: Մինչև 1917-ը Ալեքսանդրապոլին ընդունում ու ճանապարհում է 85-95 հազար գաղթականների: Բուն Ալեքսանդրապոլում 1917-ին նրանց թիվը համում էր 25.754-ի: 1919-ի հունվարի տվյալներով՝ Ալեքսանդրապոլի գավառում ապաստանել էին 31.989 թուրքահայ և 2.372 ռուսահայ գաղթականներ՝ Հայաստանի նորաստեղծ կառավարության համար շուտով ակնհայտ է դառնում, որ, չնայած իր ջանքերին, հնարավոր չէ սեփական ուժերով լուծել օրեցօր ավելացող գաղթականության խնդիրները, և ծանր վիճակում գտնվող Հայաստանին օգնության ձեռք է մեկնում «Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան օգնության կոմիտեն»: 1919-ի մայիսի 1-ին որբանցները պաշտոնապես հանձնվում են Ամերկումին, որի գործունեությունը շարունակվել է նաև խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո՝ մինչև 1931-ը:

Էջին Գրոսքլոուսը, սակայն, Հայաստանում բացված որբանուների նախաձեռնությունն ամբողջովին վերագրել է իր հոգևորական հերոսին՝ ամենակարող միսիոներ Ամովս Լայրլին, իսկ նրանց խնամատարության

18 Նույն տեղում, Էջ 33:

19 Տես նույն տեղում, Էջ 22:

գործը՝ Մարկովին՝ Աստվածային կամքի միջոցով փրկության հասնելու մասին իր գաղափարները ընդհանրացնելու նպատակով։ Մեր կարծիքով՝ դրանով նա ոչ թե «խեղաթյուրել» է իրականությունը, այլ հենց իրականությունն է հուշել նրան իր գաղափարներն արտահայտել գեղարվեստական մթնոլորտ ստեղծելու միջոցով։

Հայտնի է, որ հայ փախստականներին սովամահությունից փրկելու գործում մեծ դեր են ունեցել նաև հոգևորականները, և հետո՝ Ամերկոսի գործունեությունն այդ տարիներին միսիոներական նպատակներ էր հետապնդում, որն էլ անհանգստացրել է Հայաստանի իշխանություններին։ Այս երկու իրողություններն ակնհայտորեն թույլ են տվել ամերիկացի վիպասանին գեղարվեստական վերացարկման միջոցով նպաստամատույց ամբողջ գործողությունները պատկերել Հայրլի, ապա Մարկովի գործունեության միջոցով։ Երկու հերոսների՝ ամերիկացի և ռուս լինելու հանգամանքը գրությունայն փրկության գաղափարը տարածում է ամբողջ մարդկության վրա։

Հայրլի և Մարկովի ստեղծած Մանկական քաղաքում հաստատված կարգի նկարագրությունը մարդկային համայնքի այն իդեալական կառուցվածքն է, որն արձակագիրն առաջարկում է կործանման եզրին գտնվող մարդկությանը։ Ճիշտ է, այդ ուտոպիական կառուցքը, որպես այդախին, նույնպես կործանվում է, բայց անհատները փրկվում են, որովհետև Գրոսքլոուսը, այնուամենայնիվ, իրատեսորեն է դատում ժամանակի նշանների մասին։

Արձակագիրն արհավիրքից փրկության իր մեխանիզմում չի անտեսել նաև չարի դեմ գենքի ուժով պայքարելու եղանակը, որը վեպում մարմնավորում է ստացել Հայկի և Դրոյի կերպարների միջոցով։ Պատանի Հայկը հինգ տարի Լայրլի հետ ապրելուց հետո լրում է նրան և միանում Դրոյին, որի միայն անունն է հիշեցնում Դրաստամատ Կանայանին։ Դրոյի մարդիկ իրենց ընտանիքների հետ «քոչվոր» Փիդայիների կյանքով են ապրում։ ամռանը՝ Արարատի լանջերին, որի պահապան պատերի մեջ նրանց չեն հետապնդում «ոչ ցարի ուկազը, ոչ էլ սուլթանի» կամքը, ձմռանը՝ պարսկական լեռներում (էջ 365)։ Տղամարդկանց հիմնական զրադականություններից մեկը թշնամուն հետապնդելն ու կոտորելն է։ Թուրքերի երկրորդ հարձակման ժամանակ՝ Դրոյի մահից հետո, ջոկատի առաջնորդ դարձած Հայկն իր մարդկանց հետ օգնում է Լայրլին երեխաներին անցկացնել Արաքս գետը։

Չի կարելի ասել, թե դիպաշարային այս գիծը նպատակառուղղված է թիշ թե շատ ռեալ պատկերացում տալու ժամանակի հայ ազատագրական շարժման մասին։ Այս ավելի շուտ պատկերված է որպես միջոցներից մեկը, որով մարդ ընդհանրապես պայքարում է չարի դեմ՝ «Ակն ընդ ական, ատամ ընդ ատաման»։ Ու չնայած հեղինակը չի ընդունում այդ միջոցը (Լայրլը՝ հեղինակային մտադրությունների հիմնական արտահայտիչը, հանդիմանում է Հայկին թուրքի դեմ զենք վերցնելու համար և գտնում, որ այն արդարացում չունի), դրանով հեղինակն ինքնին իր գաղափարներին հակասում է, որովհետև նաև Հայկն ու իր զինված մարդիկ են նպաստում, որ հայերը խուսափեն թուրքական երկրորդ կոտորածից։

Եվ վերջապես՝ «Արարատի» խիստ բարդ շարադրանքի համար կարևոր նշանակություն ունեցող «Կարապետ Խանսուրյանը» գլխում վիպասանը պատկերում է Հայաստանի Հանրապետության դրամատիկ վախճանը: Գործողությունները վերստին տեղափոխվում են Վիպական Դիլիջան, որն այժմ համաձայնագրերի ողորմածությամբ իր՝ ընդգրկվել էր հայկական պետության տարածքի մեջ: Դաշնակցական կուսակցության անդամ Կարապետ Խանսուրյանը ստացել էր Դիլիջանի գավառապետի պաշտոնը: Հեղինակը սարկաստիկ երանգներով է պատկերում նրա առաջին գործողությունները՝ պաշտոնի անցնելուց հետո. չիմանալով ինչից սկսել՝ նախ և առաջ հուշարձան է կանգնեցնում 1895-ի կոտորածի գոհերի հիշատակին, ապա կարգադրում է հիմքից քանդել Գափուն, որի պատերի տակ հայերին կոտորել էին՝ անտեղի դժվարություններ ստեղծելով նորաստեղծ հայկական բանակի համար: Նոր գավառապետի երրորդ գործն իր դիրքի կարևորությունն ընդգծող համազգեստ ընտրելն էր: Այս երեք գործերը Խանսուրյանը համարում է խիստ կարևոր, որովհետև «նա ապրում է մի երկրում, որտեղ խորհրդանշանները կազմում էին կյանքի էությունը» (էջ 399): Հեղինակը հայերի մոտ իր նկատած այս անվիճելի թուլությունը համեմատում է Հռոմի կայսրերի պահանջած՝ զուտ խորհրդանշական իմաստ ունեցող մեծարանքի և քրիստոնեական կրոնի խորհրդանշանների հետ:

Տուրք տալով մարդկային փառասիրության պահանջները բավարարելու բնական ստվորույթին՝ Խանսուրյանը կանգնում է նույնիսկ մեր օրերում արդիական դժվարությունների առջև. մի բան է բաղարացիական իրավունքներից զուրկ ազգի անդամ լինել և պայքարել իշխանություն ստանալու համար, և մի այլ բան՝ իշխանությանը տիրել և դեմառդեմ կանգնել բաղաքացիական իրավունքներից զուրկ ազգի առջև, որը պահանջում է արդարություն:

Գրուրջուսի փառասեր հերոսի փափագը, որը «Փիլիսոփայական հետազոտություն» գլխում հակադրվում է Լայրլի քարոզած կիերկեգորյան անսահման հնազանդությանը, իրականացել է. նա այժմ ունի անպիսի դիրք, որ կարող է գործի դնել ազգի բարօրության մասին իր բարձրահունչ գաղափարները: Սակայն Խանսուրյանը բախվում է իրականությանը. նա փորձում է վերակենդանացնել իին ոգին, ապահնել պատերազմի վերքերը, նոր գործեր ձեռնարկել, բայց դա նրա ուժերից վեր է: Հին Դիլիջանում թևածում էր նոր ոգին, որը նա ենթադրում էր, թե հենց այն է, ինչ ինքը փնտրել է երիտասարդության տարիներին. ժողովուրդը վարակվել էր այնպիսի գաղափարներով, որոնք փոխանակ բացեին իին Արևելքի բնատ աչքերը, «չարորակ ուռուցք էին դարձել, անհանգստություն և անհնազանդություն ծնող բաղցեղ» (էջ 401):

Ի լրումն՝ խոսակցություններ էին պատվում այրողետարական կառավարության և կարմիր հեղափոխության մասին, և նույնիսկ զինվորներն էին սկսել ավելի համարձակ, իսկ երբեմն էլ ավելի անհնազանդ պահել իրենց: Այս անելանելի իրավիճակից ելք որոնելու մտորումների մեջ Խանսուրյանը քայլում է խաղաղ քնած Դիլիջանի ցողաթաթախ փողոցներով և հիշում Լայրլի ու Ասադ խոջայի՝ թուրքերի հոգևոր առաջնորդի հետ իր

գրույցները, որոնք տարբեր տեսանկյուններից միևնույն բանն էին կարծես ասում հնագանդության մասին: Ծանր մտքերով պարուրված՝ նա հայտնվում է Տրապիզոն տանող ձանապարհին և սայլերի դղրդոց լսում: Գավառապետը շատ ուշ է հասկանում, որ այդ աղմուկը թուրքական հրետանու ոռնցոցն է: Նա մի կերպ հասնում է քաղաք և դաշնում առաջին զոհերից մեկը: Ահարկու թնդանոթազարկից մի պատ է փլվում Խանսուրյանի առջև, և նա երեսնիվայր ընկնում է ջրհորդանի մեջ: Խանսուրյանն ուշի է գալիս միայն այն ժամանակ, երբ հրացանազարկերն արդեն լուս էին: Դժբախտ և սարսափահար գավառապետը ջրհորդանում պառկած է, իսկ թուրքերը հարձակվել են իր քաղաքի վրա: Եթե նա շարունակի պառկած մնալ, կենդանի կմնա: Առաջին Հանրապետության կործանման գրույրուսյան այս լակոնիկ գեղարվեստական պատկերը ընդհանրական ավարտ է ունենում. «Եթե նրա ազգը հազարավոր տարիների գետնատարած դիրքից գոհ լիներ, անկասկած, այժմ չէր կանգնի բնաջնջման վտանգի առջև: Բայց ազգը ոտքի էր եկել և հաստատում էր իր ազգային արժանապատվությունը, և Կարապետ Խանսուրյանը ոտքի ելավ՝ հաստատելու գավառապետի իր արժանապատվությունը» (էջ 404):

Խանսուրյանը զոհվում է: Իհարկե, վիպական Դիլիջանի այս նկարագրությունը ինչ-որ չափով հիշեցնում է թուրքական արշավանքին նախորդած Կարսի առօրյան և որոշ նմանություններ ունի չարենցյան «Երկիր Նախրիի» հետ: Բայց, այնուամենայնիվ, հայերը պատմական այլ հանգամանքներում են զրկվել իրենց անկախությունից:

Անկասկած, Գրույրուսն իմացել է նաև Սարդարապատի ճակատամարտի մասին, ինչի վկայությունն է Արաքսի փրկարար վարարման տեսարանը, սակայն նա գերադասել է պատմական ծշմարտությունը զոհաբերել հանուն իր էրզիստենցիալիստական աշխարհայացքի: Գեղարվեստական ստեղծագործության սահմաններում նա իրատեսորեն է նկարագրել երկու ստեղծված քաղաքական իրավիճակը. Ժողովրդի մեջ մի կողմից՝ ժողովրդավարական, մյուս կողմից՝ բոլշևիկյան գաղափարախոսության տարածում և թուրքական վտանգ, իսկ ազգային բարձր իդեալներով ապրող Խանսուրյանի ջախջախված երազանքներին հեղինակը նորից հակադրում է Լայրլի հաղթական պացիֆիզմը. նրանք, ովքեր ապավինում են Լայրլին, փրկվում են թուրքական սրից:

8. Ամերիկացի միսիոներ Ամովս Լայրլի կերպարը

Հայկական համայնքի հոգևոր առաջնորդը Ամովս Լայրլն է՝ «բարձրահասակ, անձո՞նի, քառասունինսգ տարեկան մի տեխսացի, ում արտաքինը և վարվելակերպը չէին հուշում, թե աղետի և փոթորկի միջոցին նա կկարողանար հոտին հովվություն անել: Ամովս Լայրլն այն աստվածավախ, խամսավառվող, հուսավառ առաքյալներից էր, որոնք իրականության մասին պատկերացում չունեն, կազմակերպման և ղեկավարման կարո-

դություն չունեն, ուրիշ աշխարհից են, ավելի շատ տարված են անհատով, քան հասարակությամբ, ավելի շատ՝ ոչխարով, քան՝ հոտով» (Էջ 13): Լայրլը ժամանակին Տեխասի տափաստաններում կովրոյ էր եղել: Նա չէր սիրում կազմակերպված կյանք և չէր ըմբռնում, թե ինչ քան է կազմակերպված հասարակություն ասածը: Ահա նրան ինչպես է ներկայացնում վիպասանը. «Արոտավայրն ամբիոնի, սանձն Աստվածաշնչի հետ փոխելուց հետո էլ այս հակակրանքը չէր վերացել, այլ ավելի էր ընդգծվել: Նախապատվությունն այն քանի նկատմամբ, ինչը նա սիրում էր համարել հոգու անցանկապատ արոտավայր, տարածվում էր նրա անձնական գործերից մինչև հասարակության վերաբերյալ գաղափարների և, որպես քրիստոնյա առաքյալ, նրա պարտավորությունների վրա: Դա երևում էր նրա բացարձակ անհեռատեսությունից: Ամեն մի օր նա ապրում էր այնպես, ասես վերջին օրը լիներ: Դա երևում էր նրա հագուստից, որն անսկարագրելի էր, և որի միակ տուրքն ունայնությանը՝ քրքրված, լայնեզր գլխարկն էր, որ դնում էր արդեն տասներեք տարի, և տեխայան աստղագարդ երկարաձիտ կոշիկները, որ հագնում էր տոնական օրերին, դա ակնառու էր նրա սննդից, կացարանից ու հոգսերից: Նա ուտում էր, երբ պահարանում հաց կար, իսկ երբ ոչինչ չէր լինում, պաս էր պահում» (Էջ 20):

Ահա այսպիսի մի խենթ միահիններ՝ օրըստօրե աճող, ոչչից սնվող խանդավառությամբ, զբաղվում էր վիպական Դիլիջանի հայ և թուրք բնակչությունից Հիսուս Քրիստոսի համար հոգիններ նվաճելու գործով: Նրա գործը հեշտանում էր նրանվ, որ հայերը քրիստոնյա էին, քայց որքան Լայրլը քարոզում էր, այնքան միահինների սկսած գործը տապալվում էր, իսկ միահինների հիմնած հաստատությունները կամաց կամաց քայրայվում էին:

Լայրլի կերպարն ստեղծելիս Գրոսքլոուսն օգտագործել է միահիններական գործունեության մասին իր քավականին հարուստ փորձը Պարսկաստանում և Հայաստանում: Այն, որ միահիններությունն ընդհանրապես անկում էր ապրում, հեղինակին անհանգստացնող խնդիրներից մեւն էր: «Արարատ» վեպի այն մի քանի էջերը, որոնք պատկերում են միահիններական ավանի անմիտքար վիճակն ու նրա հոգևոր հովիվ Լայրլի անհեռատես առաքելությունը, ներկայացնում են ամերիկյան միահիններության վիճակն Արևելքում ընդհանրապես, որին հեղինակն անդրադարձել է նաև տարբեր պարբերականներում տպագրված մի շարք հոդվածներում: Իսկ այն, որ Լայրլը նկարագրվում է ոչ պակաս, ոչ ավել, քան խենթի նման, կարելի է բացատրել տարբեր տեսանկյուններից:

Գրոսքլոուսի մեկ այլ՝ «Օլիմպիա» վեպի²⁰ Ուկերերանի պես Լայրլը ներկայացնում է մարգարենների և ավետարանիչների ընդհանուր նախատիպը՝ մարդիկ, ովքեր այնքան են տարված մարդկանց հոգինները փոլելով, որ չեն նկատում ուեալ իրականության պահանջները: Նրանք ապրում են միայն հոգևոր սննդով: Կյանքի նյութական կողմը նրանց չի հետաքրքրում: Եվ նման մարդիկ անհավատալի հաջողությունների են հասնում, որը նման է հրաշքի: Լայրլն այսուհետև՝ մահացող միահիններական խան-

20 Տե՛ս Groseclose E., Olympia, Ontario, 1980, 248 թ.

դավառության վերջին ներկայացուցիչներից է: Նա նախախնամության կամքով գործում է այնպիսի հանգամանքներում, որոնց միայն խենթը կարող է դիմանալ և ոչ միայն դիմանալ, այլև առանց երբևէ տարակուսելու հավատալ, թե նման պայմաններում հնարավոր է փրկության հույս տես-նել:

Լայրլի օրեցօր աձող խանդավառությունն, ըստ երևոյթին, ամերիկացու պատմական հիշողության բացակայության արդյունքն է: Բնորոշ է նրա վերաբերմունքը պատմության նկատմամբ. «Այն միտքը, որ ինքն ապրում է մի երկրում, որտեղից այդքան շատ պատմություն է սկիզբ առել, հատկապես այդքան շատ բիբլիական պատմություն, և որտեղ մարդկային այդքան բազմաթիվ սերունդներ են ապրել և իրենց ավանդը ներդրել կյանքի ընթացքին, խանդավառում էր նրան: Սակայն, ընդհան-րապես, պատմության նկատմամբ նա քիչ ակնածանք ուներ: Ավերակները նրան չեին սարսափեցնում կամ տիխրեցնում: Նրա և թուրքերի վերաբեր-մունքն անցյալին գրեթե միատեսակ էր. թուրքերը, որոնք համեմատարար նորեկներ էին՝ հաշվի առնելով այդ երկրի հսկայական անցյալը, չեին տատանվում ավերակների քարերն օգտագործել որպես շինանյութ իրենց սեփական կառույցների համար: Լայրլի տեսադաշտը երկար էր, բայց դեպի առաջ էր ուղղված, ոչ՝ դեպի ետ, դեպի ապագան, ոչ՝ դեպի անցյալը: Լայրլի համար անցյան ընդամենը կարծր, պինդ ժայռ էր, որի մեջ մարդ պիտի հիմք փորեր աշտարակ կառուցելու նպատակով: Անցյալի մասին նրա կարդացած բոլոր տարեգրությունները մեն-մի ուղերձ էին հղել նրան. այն է՝ Աստծո կամքը մարդու կամքի միջոցով աստիճանաբար դարձել է գերագույն» (Էջ 17):

Լայրլի խանդավառությունը հակադրվում է իրական կյանքում հասու-նացող վտանգավոր զարգացումներին, որոնք նա ուղղակի չի նկատում, իսկ երբ ավելի շրջահայաց թուրքերն ուզում են նրա աչքերը բացել և ցույց տալ ժամանակի նշանները, չի ցանկանում հավատալ, որովհետև այն իրականությունը, որտեղ նա ստվորաբար ապրում է, նրա համար շատ ավելի իրական է: Եվ, այսուհանդերձ, այսպիսի մի անմիտթար թվա-ցող մարդու հաջողվում է իրականացնել անհնարին մի ծրագիր. նախ՝ թուրքական ջարդից կենդանի մնացած հայերին, թվով երկու հազար հոգուց ավելի, ապաստան է տալիս միսիոներական ավանում և ապա՝ հանգստացնում վախից կիսախելագար այդ մարդկանց, որոնք դժոխային տեսիլների մեջ կարող էին անգամ սպանել միմյանց: Լայրլն այս տեսա-րանում հանդես է գալիս ինչպես հին ժամանակների ավետարանիչ: Նա չի բորբոքում հավաքվածների գգացմունքերը, այլ կոչ է անում գոհանալ և փառը տալ Աստծոն իրենց զարմանահրաշ փրկության համար. «Գոհա-ցէք Տէրիցը, որ բարի է. որ յախտեան է նորա ողորմութիւնը» (Էջ 49): Եվ այստեղ, և հետագա բոլոր դրվագներում հեղինակի միտումը նոյնն է՝ ընթերցողին ցույց տալ, որ ամեն տեսակի փորձությունից փրկվում են միայն նրանք, ովքեր իրենց կամքը ենթարկում են գերագույն կամքին:

Այսպիսով, Լայրլը պատկերվում է որպես խանդավառ միսիոներ, որի նվիրվածությունը հասնում է խենթության: Սառը տրամաբանությունն ու առողջ դատողությունը նրա համար խորթ հասկացություններ են: Նրա

կարծիքով՝ տրամաբանություն չի պահանջվում այն մարդուց, ում հայցըն ուղղված է երկնքին: Միակ բանը, որ նրան հետաքրքրում է, հոգու փրկությունն է: Դա նրա գործունեության անկյունաքարտն է: Այսպես, կապիտան Մարկովի հետ ծանոթության առաջին խոկ բովեին Լայզլը նրան ուղղում է իր համար սովորական, իսկ աշխարհիկ խնդիրների թեռան տակ կրած մահկանացուի համար տաղտկալի հարցն այն մասին, թե նրա հոգին փրկված է արդյոք, այնուհետև, կամա թե ակամա, իրեն ապավինող բոլոր անհատներին երբեք չթուլացող խանդավառությամբ ազատում է արհավիրքներից և տանում դեպի փրկություն: Թուրքական երկրորդ սպառնալիքի ժամանակ, երբ երկրի վրա հայերի համար այլս ոչ մի ապահով վայր չի մնում, փրկության միակ հանգրվանը դառնում է Արարատ լեռը: Իհարկե, իրականում չորս հազար որք երեխաների Արարատ տանելու նպատակը նրանց Պարսկաստան հասցնելն էր, բայց լեռան միջոցով փրկվելն ունի փոխարերական նշանակություն՝ հնագանդություն Աստծու կամքին: Չարենցյան խոսքով՝ «դեպի լյառն Մասիս» բարձրացող մարդկանց շարքերի պատկերն անխուսափելիորեն հիշեցնում է բիբլիական սարից իջնող Նահապետի ոգեղեն տեսիլքը և նոր կյանքի ու նոր մարդկային հարաբերությունների խոստումը:

Լայզլն իրականացնում է գերազույն կամքի նպատակը: Այդ դժվարագույն հանձնարարության իրագործման ճանապարհին նա բազմիցս բախվում է իրականության հետ, որտեղ գործող, գիտական համարվող տրամաբանությանը հակառակ, նա շարունակում է երանելիորեն ապրել՝ Կեսարի գործերին չմիջամտելու սկզբունքը վարվելակերպ դարձնելով: Սակայն թուրքական, իսկ այսուհետև նաև ռուսական լծի տակ գոյատևող հայերի հոգևոր հովիվը դժվար թե կարողանար հոտին հովվություն անել առանց Կեսարի գործերի հետ բախվելու: Առաջին բախումը տեղի է ունենում, երբ Լայզլը մի հասարակ թուրք գյուղացու հորդորներով հոգևորականի իրավունքով դիմում է գյուղապետին, ապա ռազմական հրամանատար Հաշիմ Ֆարուքին և հաշիվ պահանջում հայերի դեմ պատրաստվող հաշվեհարդարի վերաբերյալ: Պերճախոս Լայզլը ոչ մի բառ չի գտնում, որպեսզի կարողանա հակածառել Ֆարուքի՝ հայերի հասցեին արած մեղադրանքների տարափին և հեռանում է վերահաս ողբերգության գիտակցությամբ: Բայց Աստվածաշունչն այս անգամ էլ է նրան օգնության հասնում: Սկզբում «նրան թվում էր, թե թափահարվող թևերի ձայներ էր լսում, թե երկինքը բացվել էր, և Հայունության չորս հրեշտակներն արշավում էին դեպի Դիլիջան՝ աղետի իրենց հանդերձները հագած»: Սակայն շուտով «հուսահատության տրամադրությունն անհետացավ, չորս ձիավորները, որոնք մի կարծ պահ լցրել էին նրա մտապատկերը, անցան-գնացին, և նրանց փոխարեն, նրան թվաց, թե տեսավ Աստծու դեմքը, որը ոչ մի բանի այնքան նման չէր, որքան անամպ երկնքին և օրինյալ արևին, և նրա կորովը վերադարձավ» (Եջ 30):

Իրականության հետ երկրորդ խոշոր բախումը տեղի է ունենում, երբ Արարս գետը իրաշրով անցնելուց հետո հայերի մնացորդները բնակություն են հաստատում Բարձանի առջև: Նոյնիսկ ավերակների վերածված գյուղում ապրելու համար հայերը պիտի ստանային Նորին մեծություն

ցարի ուկազը: Բացի այդ՝ նրանք թույլ ու աղքատ էին, չգիտեին՝ ինչպես կազմակերպել իրենց կյանքը, իսկ Լայրին ամենաանհամապատասխան մարդն էր նման Վիճակում ձիշտ որոշումներ կայացնելու համար:

Հաջորդ խոշոր բախումը իրականության հետ տեղի է ունենում, եթք Կարսում՝ Լայրի հիմնած որբանցում, անտեր ու անտուն երեխաների թիվն աստիճանաբար մեծանում է, իսկ միսիոները բնավ չի մտահոգվում, թե ով և ինչպես պիտի կազմակերպի այդ երեխաներին սելու և խնամելու հարցը, որովհետև վստահ է, որ եթե ինքը չկարողանա նրանց կերակրել, Աստված կաստարի իրեն: Եվ Լայրի քարոզչությունը հաղթական ավարտ է ստանում. նրան հաջողվում է իրեն ապավինած որբերին և 1895-ին թուրքերից ազատված հայերի մի մասին երկրորդ անգամ առաջնորդել դեպի փրկություն:

8. Հայր և որդի Մարկովների տառապանքներն ու ինքնամաքրումը

Աստվածային կամքին ենթարկվելու ձանապարհով փրկության հասնելու իր համոզունքին ավելի բնդգրկուն հնչողություն տալու համար Գրոսքը ներկայացնում է 20-րդ դարասկզբի ռուսական հասարակության երկու սերնդի ներկայացուցիչների՝ Ստեփան Միխայլովիշ Մարկովի և նրա որդու՝ Պավել (Պոլ) Ստեփանովիշ Մարկովի կյանքի և գործունեության բավականին մանրակրկիտ նկարագիրը:

Հայր Մարկովը սերում է մի տոհմից, որն ավելի հաջողակ էր մարդկությունը ոչնչացնելու, քան լույս աշխարհ բերելու գործում: Այդ տոհմի ժառանգներն ավելի հմտորեն ձակաստամարտի են զնացել, քան կանանց սիրահետել: Նա տոհմական կալվածք ունի Վարսովայում, որտեղ ապրում էին նրա միայնակ կինն ու որդին, և որոնց այցելում էր միայն տոներին: Իր կյանքի մեծ մասն անց էր կացնում «ռազմական շեփորի և թմբուկի կանչի տակ իր պարտականությունները կատարելով» (Էջ 80): Եթե Լայրի համար հավատը և խորհուրդը կենտրոնանում են Արարատի վրա, Մարկովի համար Արարատը բիբլիական լեռ է, որը նա կցանկանար բարձրանալ և ոտքերը խրել նրա հավերժական ձյուների մեջ և աշխարհին նայել Լայրի ասած խորհրդի սրտից, որպեսզի հաստատեր իր պրոմեթեայան անկոտրում ոգին: Այսուամենայնիվ, Մարկովը հետաքրքրությամբ է լուս Լայրի մտքերը «մեղքի մեջ ապրելու, մեղափոր և մոլորված» (Էջ 88) լինելու մասին:

Ստեփան Միխայլովիչ Մարկովը 1905 թ. առաջնորդում է կազակների ջոկատը՝ Բարվում հայերի դեմ կազմակերպված ընդվզումները ճնշելու համար: Երբ մոլեռանդ ամբողջ «ջիհատ» գոռալով առաջանում է, Մարկովը կրակելու հրաման տալու փոխարեն ձիուց իշնում է և մոտենում նրանց առաջնորդին՝ բանակցելու նպատակով: Սակայն ցարական բանակի անվեհեր գնդապետը ճիշտ վայր չէր ընտրել քրիստոնեական սիրո օրինակ ցույց տալու համար. արյունահեղությունը կանխելու ազնիվ միտումը խորում է նրա կյանքը: Այս միջադեպն ուղղակիորեն ներկայացնում

է հեղինակի բարոյախոսությունը. գնդապետը թեև մի տեսակ հեգնանքով է ընդունում Լայզլի ցույց տփած կյանքի ճանապարհը, այնուամենայնիվ սահմանային իրադրության մեջ ընտրում է հենց այդ ուղին:

Պավել Մարկովը, ինչպես և իր հայրը, ներկայացնում է Գրոսքլոռուսի հերոսների այն շարքը, որն անցնում է բարոյահոգեբանական պայքարի միջով և կանգնում ընտրության առջև: Նա ստացել է իր ժամանակին բնորոշ ազնվականական դաստիարակություն: Անցնելով բոլշևիկյան հեղաշրջման թոհուրորի միջով՝ ըմբռնում է, որ ինքը հետևել է կեղծ արժեքների: Հեղափոխության հոետորի ոգեշունչ ձառը վերջնականապես բացում է Մարկովի աշքերը: Նրա ուղեղը հանկարծ լուսավորվում է, և նա հասկանում է, որ մոր ազդեցությունը թողնելուց ի վեր կանգնած է եղել կործանման եզրին: Երիտասարդն ըմբռնում է իր դրության երկակիությունը՝ հեղափոխությունն ընդունել չեր կարող. նախ՝ այն անհամատեղելի էր իր խառնվածքի հետ, բացի այդ, նրան չին հարցնում ընդունում է, թե ոչ. նա ժողովրդի թշնամի էր: Չեր էլ կարող մերժել հեղափոխության գաղափարները, որովհետև դրանք այն նույն բանական հիմնավորումներն են, որոնք մինչ այդ ընդունել էր անվերապահորեն: Բարոյական այս երկակի պայքարից դեռ ելք չգտած՝ Մարկովը հայտնվում է խորհրդային բանտում, որի նպատակը ժողովրդի թշնամիների ապրելու և պայքարելու վճռականությունը կուտրելն էր: Մարկովը նկարագրվում է որպես, ուժեղ կամքի տեր անձնավորություն, ով փորձում է իշխել ճակատագրի վրա՝ իր կարողությունները և կամքը լարելով: Եվ հանգամանքները դասավորվում են այնպես, որ նրան հաջողվում է անել անհավատալին՝ բանտապետի քթի տակից փախչել:

Այսպիսով, Գրոսքլոռուսի վերափոխվող հերոսը, անցնելով անասելի դժվարությունների միջով, գիտակցում է իր հին իդեալների սնանկությունը: Գոյն ընդունում է իր օտարացումն աշխարհից, ըմբռնում է, որ ինքը միանգամայն տարբեր է այդ աշխարհից: Ակսվում է նրա կերպարի զարգացման երկրորդ փուլը. նա պետք է ձեռք բերի նոր իդեալներ: Այս փուլի իրադարձություններն աստիճանական զարգացում են ունենում:

Է. Գրոսքլոռուսի «Օլիմպիա» վեպի հերոսներից՝ Փրոբուսը նույնպես հոգեկան տևական տվյալատանքներից հետո կյանքի իմաստը չեր տեսնում, բայց վիշպական գործողությունների հենց սկզբում հանդիպում է Օլիմպիային ու անմիջապես հասկանում, որ նա հենց այն կինն է, ում համար արժե ապրել: Մարկովի վերափոխման փուլս ավելի դրամատիկ է, որի ընթացքում բացահայտվում են նրա խառնվածքի բոլոր դրական գծերը և ավելի համոզիչ դարձնում վերափոխման հնարավորությունը: Այս առումով ամենակարևոր իրադարձությունը, որն ընթերցողին հուշում է, թե նա ընդունակ է ենթարկվել Բարձրյալի կամքին, Արարատ լեռան հետ առաջին «հանդիպում» է, որի ժամանակ նա անգիտակցորեն զգում է իր արյան կանչը: Երկրորդ կարևոր դեպքը բնութագրում է Մարկովի խառնվածքը: Զնայած նրա աշխարհայացքում «կարեկցություն» կոչվող մարդկային զգացմունքը տեղ չուներ, իսկ ընտանիք կազմելու և երեխաներ լույս աշխարհ բերելու մարդկային սովորական «ավանդույթը» խիզախություն էր, որը ենթադրում էր պատասխանատվություն ու սարսափեց-

նում ինքնարավ Մարկովին, երկաթուղու կայարաններից մեկում պատահաբար հանդիպած երկու որք երեխաներ՝ Աստան և Դինան, անսպասելիորեն այնպիսի կարեկցություն և քնքուշ զգացմունքներ են առաջացնում նրա սրտում, որ նա նրանց նստեցնում է գնացք: Այդ անօթևան հայ երեխաները, բնականարար, հոգատարություն են պահանջում, որը Մարկովը, ինքն իր վրա զարմանալով, ապահովում է հնարավորինս: Եվ որքան էլ նրա համար անսպասելի, ապահովության կարիք ունեցող այդ երեխաներն ստիպում են նրան մտածել իր իսկ ապահովության ու խաղաղության մասին: Նա հանկարծ ընկալում է, որ այդ անկարգ ու դատարկ աշխարհում իր մեջ նույնպես ինչ-որ ապահովության և կայուն խաղաղության ցանկություն է առաջանում: Այդ ցանկության ձայնն այս փուլում նա անմիջապես լրեցնում է, որովհետև դեռևս մտածում է, թե ինքն իր ձակատագրի տերն է և կարող է բավարարել իր բոլոր կարիքները: Այսուհետև Մարկովը, ինքն էլ չհասկանալով՝ ինչպես, սկսում է կատարել Աստծու կամքը: Նախ՝ որք աղջկներին հասցնում է Կարս՝ հանձնելու Լայրլի խնամքին, որի հետ առաջին իսկ հանդիպման ժամանակ ցնցվում է միսիոները գաղափար չուներ, թե ի՞նչ բան է ողբերգությունը լինի դա անձնական թե հասարակական: Այդ հասկացությունը նրա համար գոյություն չուներ: Մարկովին զարմացնում է, որ ողբերգական իրադարձությունները, որոնց միջով այդ մարդն անցել էր, ոչ մի կործանարար ազդեցություն չէին թողել նրա վրա: Նմանատիպ ողբերգական դեպքեր իրեն դարձել էին նիհիլիստ: Նա այլս չէր հավատում Ռուսաստանի ապագային. «Աշխարհը մեռնում է: Ամեն ինչ մեռնում է: Եթե այս երեխաները փրկվեն, ապա միայն իրենց ուժերի ծաղկման շրջանում սպանվելու համար» (Էջ 292):

Հանգամանքները դասավորվում են այնպես, որ Մարկովի երկրորդ այցը Լայրլի մանկատուն ձակատագրական դեր է կատարում նրա կյանքում: Տեղի են ունենում դեպքեր, որոնց պատճառով նրա մեկնումն անընդհատ հետաձգվում է: Ի վերջո, նա ինքն է մնալու պատճառներ որոնում և սովորաբար գտնում է այդպիսիք, որովհետև չի ցանկանում խոստովանել, որ իր մեջ արթնանում են մարդկային բնական զգացմունքներ՝ սեր, խաղաղ անկյուն ունենալու բնական ցանկություն: Մարկովը մնում է Կարսում և սկսում է աստիճանաբար կարգուկանոն հաստատել: Նա ստանձնում է երեխաներին կերակրելու, հազցնելու և ապաստանելու գործի կառավարումը, ինչն իրականացնում է պատասխանատվության բարձր զգացողությամբ: Համոզում է Լայրլին՝ Կարսի տարբեր մասերում ցրված տներից երեխաներին տանելու ցարական բանակի կողմից Բարձանում կառուցված ռազմական ընդարձակ գորանցները, որը հնարավորություն է տալիս ավելի շատ որբեր խնամելու: Լավ զինվորին հատուկ կարգապահությամբ նա Սիրանի և Լայրլի հետ ստեղծում է իսկական քաղաք, որի հիմնական բնակիչները երեխաներ են: **Սա մի յուրահատուկ կառույց է, որի նպատակը ոչ թե տարիքի քմահաճույքներն իրականացնելն է և ունայնությունն ու թախիծը փարատելը, այլ անբիծ, անարատ և աստվածային ոգով լի մանուկ-**

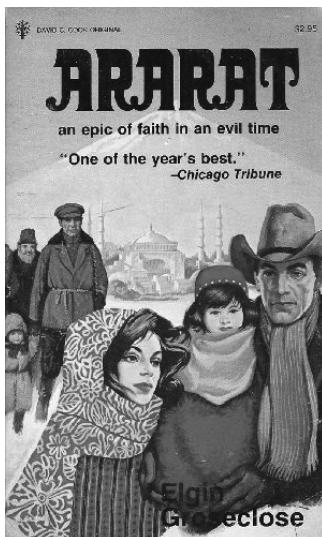
Ներին ուրախություն ու ապահովություն պարզելը: Լայըլի կրոնական սկզբունքների և Մարկովի կազմակերպչական ձիրքի արդյունք այդ քաղաքում ուրախությունն ու երջանկությունը համատարած են...

Պատկերելով Մանկական քաղաքի գործունեության մեխանիզմը՝ Գրոսքուսն առաջարկում է իդեալական համայնքի իր գեղարվեստական տարբերակը: Այս քաղաքում երեխաների հետ վարվում են այնպես, ինչպես հավասարը հավասարի: Չորս հազար որբերը սուկ փոթորկից խուսափած երեխաներ չեն, այլ հարյուրավոր անհատներ՝ իրենց պատմությամբ, իրենց շնորհներով և սեփական ուղեծրով, որը նույնքան փառահեղ է, որքան աստղինը: Մարկովը բավարարվածության իսկական բերկրանք է ապրում՝ Միրանի հետ շրջելով իրենց ստեղծած Մանկական քաղաքում, սակայն նրա հոգին պարուրած հանգստությունը լիակատար չէ: Իր կյանքում երեք անգամ հայտնվել էր սահմանային իրադրություններում: Առաջինն իր գորագնդի խռովությունն էր, որի ժամանակ վախը տիրել էր նրա բոլոր մյուս զգայություններին և ստիպել փախչել իր իսկ զինվորներից, ապա միացել էր կարմիրների դեմ պայքարող Կորսակովի բանակին, այնուհետև հայտնվել խորհրդային ամենադաժան բանտերից մեկում: Բոլոր երեք իրադրություններից դուրս էր եկել հաղթանակած: Ճակատագրական այդ դեպքերը նրան մի բան էին հասկացրել. ինքն ունի կամքի հսկայական ուժ: Այժմ նա աշխարհի մի մոռացված անկյունում չորս հազարից ավելի որք ու անտեր երեխաների համար հարմարվետ քաղաք էր ստեղծել, բայց չէր հասկանում այդ ամենի իմաստը: Նա ուզում էր գտնել իր և մյուսների հետ կատարված բոլոր դեպքերի պատճառը: Ցանկանում էր հասկանալ, թե ինչպես ստացվեց, որ ինքն իր հոժար կամքով ընդունեց Լայըլի լուծը, գնալով ավելի ու ավելի մոլորվեց այդ լծի ազդեցության տակ, կորցրեց իր ազատությունն ու անկախությունը և շղթայվեց մի բանի, որը չէր ընկալու: Մարկովը տառապում է, որովհետև չի գտնում այս հարցերի պատասխանը: Նրա տառապանքը շատ նման է Ս. Կիերկեգորի Աբրահամի ապրած մետաֆիզիկական զգացմունքին, այն տարբերությամբ, որ Աբրահամը հոգեզնում է իր հարաբերություններն Աստծու հետ: Գրոսքուսի հերոսը արդեն հասել է կրոնական փուլին, բայց նա դա դեռ չի գիտակցում, և նրա հոգին կեղեքվում է, որովհետև իր առջև միայն դատարկություն է տեսնում:

Ոչ շատ հեռու փառաշուր խոյացած Արարատ լեռն ամեն օր Մարկովին «խոստանում» է բացահայտել տիեզերական առեղծվածները: Նրան թվում է՝ ինքը լեռան գագաթը նվաճելու երկու շարժառիթ ունի. դա դժվարությունն է, որ ուզում է հաղթահարել, որպեսզի մեկ անգամ ևս փառասիրաբար հաստատի իր կամքը, ապա տենչանքը՝ Արարատի գագաթից նայելու աշխարհին: Միայն լեռան գագաթին նա պիտի ընկալի, որ ոչ թե ինքն է գնացել դեպի լեռը, այլ լեռն է նրան տարել դեպի իրեն: Տասն օր տևած ճամփորդության ընթացքում Մարկովին պաշարում են հակասական ներհայեցողական մտքեր. որքան մոտենում են գագաթին, այնքան զգում է, որ նվաճելու և իր կամքը հաստատելու ցանկությունը նահանջում է և, ի վերջո, վերանում՝ տեղը զիշելով անհաղթահարելի միայնության ու լրվածության սոսկալի զգացողությանը: Բայց նա շա-

րունակում է մագլցել, որովհետև վերջապես ընդունում է, որ, իր գիտակից կամքից բացի, «ինչ-որ մի ուրիշ ներքին ուժ, միևնույն ուժով, որը նրան դրդել էր վերցնել որրուկներ Աստային ու Դինային նույնը, որն առանց պատճառի ստիպել էր նրան վերադառնալ Կարս, հիմա նրա քայլերը տանում էր դեպի գագաթնակետը։ Դա նրա կամքը չէր։ Նա այլևս չէր կամենում Արարատը նվաճել։ Կարծես թե այն նոյն հավերժական կամքը, որը նոյին դրդել էր տապան կառուցել, տարել էր նրան ծովով ու դրել այս սարի վրա, տիրել էր Մարկովի կամքին ու եսթարկել իրեն։ Եվ զգալով, որ ինքը հնագանդվում է այս կամքին, Մարկովը հանկարծ ըմբռնում է, որ Ամովս Լայլը, Գրիգորի Ֆեռորդովիչը և նույնիսկ Քարիմ Աղան այս կամքով էին առաջնորդվում։ Նա հասկանում է, որ միլիոնավոր այլ մարդիկ նոյնպես առաջ էին մղվում ոչ թե իրենց սեփական կամքով, այլ ավելի հզոր և անդիմադրելի կամքով, քան մարդուն է, որը նրանք ոչ թե կամք, այլ հավատ էին անվանում» (էջ 376)։

Ուստի սպան Արարատի գագաթից նայում է իր առջև փոված աշխարհի փառահեղ համայնապատկերին և զգում, որ իր ուղեղը դատարկվում է ամեն մի մտրից ու զգացմունքից։ Կարծես այն կամքը, որը նրան հասցրել էր այդտեղ, նպատակ ուներ այդ վսեմ բարձունքում բացահայտելու նրա անկարևորությունը և նրան զրկելու անհատականությունից։ Եվ երբ Մարկովն այս կերպ իր հոգին վերջապես մաքրում է և ընդունում աստվածային կամքը, նրա ուղեղը լուսավորվում է։ Նա վերջապես հասկանում է, որ ինքը փրկվել է բոլոր սահմանային իրադրություններից գերազույն կամքի ցանկությամբ, իսկ երբ փորձում է հասկանալ, թե ինչ նպատակով է փրկվել, տեսնում է իր թանկագին էակի՝ Սիրանի դեմքը, որի նկատմամբ սերը մինչև այդ պահը չէր ուզում ընդունել։

«Արարատ» 1976 թ.
հրապարակության շապիկը

Վյագես, ահա, ամերիկացի գրողի նշանակալից վեպը այսօր էլ՝ իր ստեղծման 74-ամյա հեռավորությունից, նոր ուժով ու հմայրով շարունակում է հուզել մարդկանց սրտերը, քանի որ համամարդկային ահազանգ-նախազգուշացում է զալիք սերունդ-ներին՝ զերծ մնալու անուղղելի ոճիրներից։ Նաև խորապես արդիական է իր բովանդակությամբ՝ որպես հայ ժողովրդի ողբերգության խորքային ընկալման միջոցով Արարատի փեշերին մարդկության փրկության ուղին հայտնաբերող ամերիկացի միսիոների և ոուս սպայի համատեղ առաքելության կանխազգացում՝ ժողովուրդների առջև նոր ողբերգությունների դրսերը բացած ձակատագրական 1939 թվականին։

Summary

ELGIN GROSECLOSE AND HIS “ARARAT” NOVEL Armenia of the beginning of the 20th century through the eyes of the American writer

Albert A. Makaryan
Svetlana R. Tumanyan

The present article is devoted to the novel Ararat by Elgin Groseclose, which was published just the week before World War II broke out, and which, as Warren French put it, „provides the best epitaph for the tarnished age of modern Imperialism“. We have tried to reveal the peculiarities of the seemingly complicated plot, to analyze the author's intentions in the depictions of the Armenian Genocide and the Russian Revolution, to disclose the symbolic meanings of the biblical mountain and to expose the way to salvation that the author offers the humanity.